

نوع مقاله: ترویجی

تحلیل جامعه‌شناختی جایگاه عقل‌گرایی و عاطفه‌گرایی در اسلام

mmokhtari@yu.ac.ir

sayadkheradmand@yahoo.com

مریم مختاری / دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه یاسوج

صیاد خردمند / کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه یاسوج

پذیرش: ۹۹/۱۱/۱۲

دریافت: ۹۹/۰۶/۲۶

چکیده

چیستی و ماهیت مفاهیم عقل و عاطفه و مهم‌تر از آن جایگاه آنها در دین و دینداری همواره مورد توجه متفکران دین و معرفت‌شناسی دین بوده است. به طوری که برخی بر نقش عاطفه تأکید کرده و برخی بر نقش عقل. لذا هدف پژوهش حاضر شناخت جایگاه عقل و عاطفه در دین اسلام است. بر این اساس برای گردآوری داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی و مطالعه کتابخانه‌ای استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که یکجانبه‌نگری در این باره در دین اسلام وجود ندارد و محتوای متون دینی اسلام بخصوص قرآن، هر دو عقل و عاطفه در میدان دین‌ورزی حضور دارند. عقل‌گرایی بیشتر با ارائه یک بینش هستی‌شناختی در حوزه نظم حاکم بر جهان، عاقبت‌اندیشی، اثبات وجود خدا، روابط اجتماعی، قانون‌گذاری و اصولاً سطح کلان امر دینداری بر آن تأکید شده است. عاطفه‌گرایی نیز بر انگیزاننده حالت ذهنی محبت و عشق به خالق هستی و هموعان است و بیشتر در حوزه فردی و روابط شخصی انسان با خالق هستی مطرح است.

کلیدواژه‌ها: عقل‌گرایی، عاطفه‌گرایی، دین، اسلام.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

(صفایی مقدم و چهری، ۱۳۸۸، ص ۱۳۸). می‌توان گفت تفاوت اصلی در مفهوم عاطفه این است که در اسلام، عاطفه ریشه معرفت‌شناختی دارد؛ اما در مفهوم غربی، منظور از عاطفه همان احساس است که ریشه در غریز زیستی دارد. حتی در عاطفه‌گرایی تعدیل شده که عنصر عقلانی افزوده می‌شود، باز اخلاق بر پایه احساسات قرار دارد (همان).

جامعه‌شناسان دین به‌طور کلی دو رویکرد عاطفه‌گرایی و عقل‌گرایی به دین دارند. عاطفه‌گرایان استدلال می‌کنند دین به کجکاوی عقلی، جست‌وجوی مادی یا به استدلال خودسرانه و بی‌طرفانه، ربطی ندارد. عقل‌گرایان انسان‌های ابتدایی را به گونه‌ای بسیار معقول نشان می‌دادند و جنبه عاطفی را که ریشه بنیادین تفکر مذهبی‌شان در آن قرار دارد، نادیده می‌گیرند (همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۸۱). لذا هریک از این دو انگاره به طرد و رد دیگری می‌پردازد و حتی نظرها‌های تلفیقی که هر دو رویکرد را در کنار هم می‌پذیرد را، بر نمی‌تابد. در نگاه نظریه‌پردازان عاطفه‌گرا باورداشت‌های مذهبی محصول استدلال مبتنی بر مشاهدات وقایعی که در خواب‌ها رخ می‌دهند، یا متکی به برداشت‌های مربوط به پیوند میان چیزها نیستند؛ بلکه از حالات عاطفی ذهن سرچشمه می‌گیرند (همان، ص ۸۱). جورج ا. ر. مارتین (George R. R. Martin)، به فریزر (Frazer) و تایلر (Taylor) به دلیل اینکه ذهن انسان‌ها را بسیار عقلانی و غیرعاطفی تلقی می‌کنند، انتقاد وارد کرد. به عقیده او دین و جادو، نه محصول خرد؛ بلکه محصول حالات عاطفی ذهن است. وی تبیین می‌کند که فعالیت فنی و معمولی که در بیشتر مواقع در قبایل اقوام ابتدایی رواج دارد، نشانگر ریشه غیرعقلانی جادو و دین است (همان، ص ۸۴). مارتین بر این عقیده است و ویژگی شاخص رفتار مناسک‌آمیز این است که مستقیماً از عواطف سرچشمه می‌گیرد و نه باورداشت‌ها. به اعتقاد او باورداشت‌ها نسبت به عواطف نقش درجه دومی را در مناسک ایفا می‌کنند. از طرف دیگر، مالدینوفسکی از دیگر کسانی است که نقش عاطفی برای مناسک دینی قایل است. به اعتقاد مالدینوفسکی دین و جادو ماهیتی تخلیه‌کننده دارند که در تنش‌های عاطفی ریشه دارد و باید دین و جادو انسان‌ها را از شر آنها خلاص سازند. سرچشمه این تنش‌ها و عواطف را در این باید جست که زندگی انسان‌ها پیش‌بینی‌نشده و پرتنش است (همان، ص ۹۰ و ۹۱).

هدف پژوهش حاضر آن است که به بررسی محتوای متون دینی اسلام و بخصوص کتاب آسمانی که منبع‌گرایش به دین

جایگاه عقل و عاطفه در دین همواره مورد توجه اندیشمندان دینی و غیردینی بوده است. این بحث به صورت‌های مختلف همواره در جریان بوده است؛ زمانی با لباس ستیز و تقابل در مقابل هم، صف‌آرایی کردند و گاهی نیز از در تعامل و گفت‌وگو با هم وارد شدند. با توجه به نقش بارز عقل در تقویت دین و ترویج تعقل به واسطه دین، طبیعی است میان این دو مقوله رابطه‌ای تنگاتنگ و جدانشدنی برقرار باشد؛ گاهی تعقل ابزاری می‌شود در جهت اشاعه دین، گاهی نیز دین به‌عنوان پدیده‌ای فراعقلی بروز و نمود پیدا می‌کند.

عقل واژه‌ای عربی است که در فارسی به «خرد» و در انگلیسی به «Reason» از آن تعبیر می‌شود. هرچند مفهومی که از این الفاظ فهمیده می‌شود در همه فرهنگ بشری یکسان است؛ ولی هنگامی که دقت بیشتری شود، دانسته می‌شود که همانند تمایز و فرقی که میان ریشه الفاظ در فرهنگ‌های گوناگون برای تعبیر این مفهوم وجود دارد، در اصل مفهوم نیز تمایز و فرقی است که نمی‌توان نادیده گرفت. همین تفاوت است که امکان درک و فهم و تفاهم متقابل را سلب می‌کند و نوعی سوءفهم و برداشت رخ می‌دهد. درحالی که همه کاربران در فرهنگ‌های مختلف به ظاهر یک مفهوم را اراده کرده‌اند؛ ولی در باطن این گونه نیست و این تمایز واژگانی تمایز معنایی و مفهومی را به دنبال دارد. از همین رو گفته شده که ترجمه و برگردان، به‌ویژه در حوزه علوم انسانی و معقولات، شدنی نیست؛ زیرا مابه‌ازای خارجی نیست تا همانند واژگان «آب و ماء و واتر»، با اشاره به آنها بتوان وحدت معنایی و مفهومی را ایجاد کرده و تفاهم را پدید آورد.

واژه عقل، از سوی نظریه‌پردازان بر حسب پارادایم فکری تعریف شده است، از این رو، تعاریف متعدد برای آن وجود دارد. از جمله می‌توان به قوه درک‌کننده کلیات اشاره کرد. کلیات شامل هست‌ها، نیست‌ها و باید‌ها و نبایدها می‌شود. درک‌کننده هست‌ها و نیست‌ها عقل نظری و درک‌کننده باید‌ها و نبایدها عقل عملی است. البته عقل نظری و عملی دو گونه جدا از هم نیستند؛ بلکه دو کارکرد یک قوه عاقله‌اند (ولی‌نژاد و خان‌محمدی، ۱۳۹۶).

عاطفه‌گرایی به معنای تأکید بر عوامل انگیزشی و عاطفی در انجام یا ترک عمل است، تا انجام عقلانی و معرفت‌شناختی. عاطفه‌گرایان به آن عوامل اخلاقی اصالت می‌دهند که مبتنی بر هیجانات و عواطف باشد (غفاری، ۱۳۸۵، ص ۱۴۸ و ۱۴۹). برخی از اندیشمندان، عاطفی بودن انسان را واضح‌ترین خصوصیت او دانسته‌اند

۱. پیشینه نظری بحث

در روایات عقل به معانی گوناگونی استعمال شده که یکی از معانی آن، قوه تشخیص و ادراک و وادارکننده انسان به نیکی و صلاح و بازدارنده وی از شر و فساد است (کلینی، ۱۳۶۹، ص ۱۱).

برخی فلاسفه عقل را فراتر از حس محض نیز قبول دارند. خصوصیت بارز مذهب اصالت عقل در این است که صاحبان آن قائلند به اینکه انسان علاوه بر قوای حسی که سایر حیوانات نیز دارند، دارای قوه‌ای مخصوص به خویش، به نام عقل است که کار شناسایی را بر عهده دارد (فولکویه، ۱۳۷۰، ص ۱۸۹).

کانت عقل محض را در مقابل فاهمه قرار می‌دهد. این دو قوه از اساس با یکدیگر متمایزند و خاستگاه‌های متفاوتی دارند. تنها آنچه در این دو فرعی و ظاهری است، مایه اشتراک و شباهت آنهاست. کانت مانند دیگر دانشمندان، عقل را به‌عنوان بالاترین، پرارزش‌ترین مرجع معرفت‌شناسی معرفی می‌کند؛ یعنی چراغی که آدمی می‌تواند به گونه‌ای اساسی و بنیادی آن را برای هستی‌شناسی و رفتن به لایه‌های تاریک و پنهان زندگی به کار گیرد. وی می‌گوید: «بدون قوه عقل، شناخت و تمیز دادن اشیای اطراف کار دشواری است». بنابراین کانت نسبت به پدیده معرفت‌شناسی عقل یک دید انتقادی دارد و معتقد است معرفت لایتناهی وجود ندارد و انجام معرفت، اثبات‌پذیر هم نیست. چنان که در کتاب *تقدم عقل محض*، به این امر مهم پرداخته، و عقل محض را انکار می‌کند. کانت در کتاب *تقدم عقل محض*، پی بردن عقل به ماهیت اشیا را انکار کرده و می‌گوید: به‌کارگیری از عقل محض برای شناخت عالم، به توهم و هذیان می‌انجامد؛ و این مهم‌ترین خطری است که بر سر راه این معرفت‌شناسی وجود دارد. کانت در تقسیم‌بندی‌اش دو گونه عقل را مطرح کرده است؛ یکی عقل نظری و دیگری هم عقل عملی (اسکروتن، ۱۳۷۵، ص ۱۰۵).

هنگامی که از محوریت عقل، و نقش و ارزش آن سخن به میان می‌آید، این سؤال مطرح می‌شود که منظور کدام عقل است؟ عقل تک‌تک افراد، یا عقل جمعی و کلی؟ روشن است که منظور از عقل در اینجا عقل فردی نیست؛ بلکه عقل نوعی و عقل جمعی منظور است. عقلی‌گرایی به این معناست که بشر قادر است به یاری عقل و بدون نیاز به هیچ منبع معرفتی و راهنمای دیگر، واقعیت جهان را درک کرده و اعمال و رفتار خود را متناسب با آن تنظیم کند» (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰، ص ۸۸).

محسوب می‌شود، بپردازد. اینکه آیا متن دین بر عقل و تفکر تأکید دارد یا بر امور عاطفه‌برانگیز؟ زیرا تأکید بر عاطفه یا عقل در محتوای متون دینی می‌تواند تا حدود زیادی در تشخیص عاطفه‌گرایی یا عقل‌گرایی در دین کمک رساند. به عبارت دیگر، در صورتی که محتوای متن دینی سرشار از تأکید بر عقل باشد و رهنمودهای عقلایی را مورد تأکید قرار دهد، گروندگان آن در مواجهه با ادراک‌های عقلایی آن را پذیرا شده و می‌توان مفروض داشت که عقل‌گرایی در دین راه، متن دینی برانگیخته است. برعکس تأکید بر امور عاطفی می‌تواند برانگیزاننده عاطفه‌گرایی در دین به حساب آید. روش انجام تحقیق در پژوهش حاضر روش تحلیل محتوای کیفی می‌باشد؛ به این صورت که با تحلیل محتوای مهم‌ترین اسناد دین در اسلام، محتوای عقل‌مدارانه یا عاطفه‌گرایانه متن دینی مشخص گردد. تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی برای استنباط‌هایی بر حسب شناسایی نظام‌مند و عینی ویژگی‌های خاصی در یک متن است (عادل مهربان، ۱۳۹۴، ص ۳)؛ و اما تحلیل محتوای کیفی شامل فرایندی است که برای استخراج دسته‌ها یا مضامین از داده‌های خام براساس استنتاج و تفسیر معتبر به کار می‌رود (همان). براین اساس در این پژوهش تلاش بر این بوده که از متون دینی مضمون عاطفه‌گرایانه با عقل‌گرایانه استنباط شود و این مضامین در دسته‌بندی‌های مختلف قرار داده شود.

در این راستا پژوهش حاضر به مطالعه جایگاه عقل و عاطفه در دین اسلام با رویکردی درون‌متنی و نه برون‌متنی می‌پردازد. به نظر می‌رسد تاکنون مطالعه و پژوهش منسجمی برای نشان دادن جایگاه عقل و عاطفه در دین اسلام انجام نپذیرفته، و از این منظر این تحقیق جنبه نوآورانه دارد و منجر به گشایش راه و ادامه پژوهش در ارتباط با این موضوع خواهد شد.

حقانی (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی رابطه عاطفه و ایمان پرداخته و *سلحشوری و یوسف‌زاده* (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای جایگاه عقل و ایمان را در آرای تربیتی مورد بررسی قرار دادند. عجم و سعیدی رضوانی (۱۳۹۲) نیز در مقاله‌ای به بررسی چالش‌های موجود در آرای دینی از سه منظر شناخت، عاطفه و عملکرد پرداختند. اما در نهایت هیچ‌کدام از پژوهش‌ها اختصاصاً به بررسی ارتباط بین عقل و عاطفه در دین اسلام نپرداخته‌اند.

(همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۸۹). لذا می‌توان گفت در نظریه‌های روان‌شناختی از نوع عقل‌گرایانه، دین امری فردی است و از سرچشمه‌های درون فرد برمی‌خیزد. کنت، اندیشه بشری را کلید تحول جامعه می‌داند او در کتاب *درس‌هایی درباره فلسفه اثباتی*، در سال ۸۳۰ «قانون سه مرحله‌ای‌اش» را مطرح می‌کند و می‌گوید در جریان تحول عقلی بشریت، سه مرحله متفاوت خداشناسی، مابعدالطبیعی و اثباتی را می‌توان تشخیص داد (همان، ص ۴۴). مرحله اول (خداشناسی): در این مرحله اندیشه‌ها و تصورات اساساً ماهیتی دینی دارند. در این مرحله باور مردم بر این است که پدیده‌های طبیعی حیات و شخصیتی از آن خود دارند و با زندگی انسان‌ها همانند هستند و از طریق همانندسازی آنها با رفتار بشری تبیین و شناخته می‌شوند و چنان تصور می‌گردد که گویی از خود اراده دارند و با قصد و هدف عمل می‌کنند. کنت در این تصور نبود که با ورود علم، دین بکلی ناپدید می‌شود. در اندیشه او دین نه تنها کوششی برای تبیین و شناخت واقعیت است؛ بلکه اصل وحدت‌بخش جامعه بشری نیز به‌شمار می‌آید (همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۴۵-۴۹). در واقع کنت دو نظریه درباره دین مطرح کرد که هر کدام ریشه در یکی از جنبه‌های ادراک تناقض‌آمیز او از زمانه‌اش دارد. کنت از یک‌سو، به پیشرفت گریزناپذیر دانش و چیرگی بر طبیعت باور داشت؛ اما از سوی دیگر، از بحران و فروریختگی اجتماعی هراسان بود. نخستین گرایش او نظریه تکاملی‌اش را به وجود آورد که در آن دین نخستین مرحله پیشرفت اندیشه بشری انگاشته می‌شود و گرایش دوم، کنت را واداشت تا جامعه را نیازمند اقتدار یا قدرتی تنظیم‌کننده، سامان‌بخش و وحدت‌بخش ببیند و به همین دلیل نام دین را بر هر چیزی اطلاق می‌کرد که این کار را انجام می‌داد (همان، ص ۴۶). اگر دین سنتی می‌بایست بر اثر رشد علم از بین برود، باید صورت مذهبی تازه‌ای که بر اصول درست علمی استوار باشد، جای آن را بگیرد. چون علمی که با فهم اصول وحدت و انسجام اجتماعی سروکار دارد، جامعه‌شناسی است؛ پس دین نیز باید نوعی جامعه‌شناسی کاربردی بوده و جامعه‌شناس هم باید بلندپایه‌ترین کاهن این آیین نوپای دنیوی باشد (همان، ص ۴۷).

یکی دیگر از نظریه‌های برجسته در جامعه‌شناسی دین نظریه *تایلر* است. نظریه‌های *تایلر* درباره خاستگاه دین با اصطلاح «جاندارانگاری» همراه است. به تصور *تایلر* نخستین مفهوم انسان از

عقل وجهی از وجود است که از طریق آن، هم کسب معرفت می‌کند و هم عمل می‌کند و زندگی انسانی خود را پیش می‌برد. هستی و جهان را که در آن می‌زیست؛ خود و امکانات و توانایی‌ها و محدودیت‌هایش را؛ اهداف و سود و زیان‌ها و راه‌های آن را؛ انسان‌های دیگر و رفتارهای آنها را عقل می‌شناسد. انسان در زندگی فردی و جمعی، رفتار خود را در پرتو عقل و خرد سامان می‌دهد و نظم می‌بخشد. عقل‌گرایان یا پیروان اصالت عقل، بر اصول عقلی در اندیشه، رفتار و گفتار تکیه می‌کنند. عقل‌گرایی وقتی که در مورد اندیشمندان قرن هفدهم از جمله دکارت، اسپینوزا و لایب‌نیتس به کار می‌رود، به معنای باور به عقل به عنوان تنها منبع شناخت می‌باشد. این اندیشمندان تلاش کردند حقایق هستی را از راه برهان و استدلال عقلی ثابت کنند. صاحبان اصالت عقل معتقدند که ما می‌توانیم به وسیله به کار بردن روش‌های معین صرفاً عقلی به معرفت یقینی به معنای کامل و تام آن برسیم. پایه‌گذار این اندیشه (اصالت عقل) رنه دکارت است. وی در این باره می‌گوید: «مذهب اصالت عقل بر اولویت و حاکمیت عقل استوار است» (دکارت، ۱۳۹۴، ص ۱۱۱). وی به شیوه استاد خود *افلاطون*، معرفت را امری عینی، کلی و عقلانی می‌دانست. پس شناخت حقیقی را شناختی نامتغیر و جاودانه می‌دانست که فقط از طریق عقل امکان‌پذیر است. در معرفت‌شناسی او، ذهن، روح و عقل مقدم بر جسم هستند. وی عالم عقلانی را بر عالم جسمانی مقدم تلقی می‌کرد. تأثیرات اندیشه او را در معرفت‌شناسی می‌توان در پیروانش مثل لایب‌نیتس و اسپینوزا و *مالبرانش* و... دنبال کرد. از دیدگاه دکارت مهم‌ترین و بنیادی‌ترین ابزار شناخت برای آدمی، عقل یا تعقل است؛ و تنها عقل است که می‌تواند ما را به شناخت حقیقی و یقینی برساند (فولکیه، ۱۳۷۰، ص ۱۹۱).

بی‌شک عقل‌گرایی که در این پژوهش بر آن تأکید خواهد شد، متفاوت از اصالت عقلی است که دکارت در قرن هفدهم مطرح کرده است، عقل‌گرایی که دکارت مطرح می‌کند، به معنای رد همه منابع شناخت از جمله تجربه، و امور فراطبیعی، مانند دین می‌باشد و به نوعی عقل‌گرایی بیرون از حوزه دین و اعتقادات قرار می‌گیرد. در ادامه، بر اندیشمندانی که به عقل‌گرایی در حوزه دین پرداخته‌اند، تأکید می‌شود. نظریه‌های روان‌شناسی عقل‌گرایانه، دین را امری فردی و ریشه آن را خرد بشری می‌دانند. این نظریه‌ها دین را محصول گرایش بشری به جست‌وجوی شناخت جهان از طریق خرد می‌دانند

الف. ارزش عقل

محتوای متن قرآن به کرات انسان را به خردگرایی و عاقلانه اندیشیدن فراخوانده است؛ و عقل را تا جایی که امکان عقده‌گشایی در مسائل مربوط به زندگی دنیوی و اخروی دارد، سهم بسزایی داده است. قرآن کریم با توجه و تأکید بر ارزش و اهمیت عقل، هرگونه عملی را که با عقل در تضاد و تناقض باشد، رد می‌کند و سنگ‌بنای اصول دین را مبتنی بر عقل می‌نهد و اعتقادی که مبتنی بر تقلید است و نه تحقیق، کنار می‌گذارد. به طوری که اصول دین در اسلام، اصولی عقلی به‌شمار می‌روند و نه تعبدی. شهید مطهری به‌عنوان یکی از محققان دینی اسلام، عقل را قوه تجزیه، ترکیب و تعمیم می‌داند که در انسان هست و از طریق آن استدلال می‌کند و مانند قوه استدلالی در دیگر علوم می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۲۳). وی همچنین بر این اعتقاد است که اسلام در اساس قانون‌گذاری بر عقل تکیه کرده است؛ به این معنا که عقل را به‌عنوان یک اصل و مبدأ برای قانون به رسمیت شناخته و عقل را به‌عنوان یک معیار سنجش افکار و اندیشه‌ها معرفی می‌کند. وی در جای دیگری از آثارش، عقل را یک منبع مستقل شناخت معرفی می‌کند و می‌گوید عقل منبع اجتهادات و راه واسط میان جهل و جمود است (همان، ۱۰۶). شهید مطهری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متفکران مسلمان معتقد است اسلام یک دین مبتنی بر عقل است و به نحو شدیدی بر روی این استدلال تکیه می‌کند که اسلام نه تنها با عقل مبارزه نکرده؛ بلکه از آن کمک جسته و تأیید خود را همواره از عقل می‌خواهد و در آیات قرآن دعوت به تفکر بسیار مشاهده می‌شود (همان، ص ۲۷۲). بنابراین عقل در اسلام وسیله‌ای است که از طریق آن می‌توان بخش عمده‌ای از نیازها را برطرف ساخت. همان‌طور در شانزده آیه قرآن کریم (بقره: ۱۷۹، ۱۷۹ و ۲۶۹؛ آل عمران: ۷ و ۱۹۰؛ مائده: ۱۰۰؛ یوسف: ۱۱۱؛ رعد: ۱۹؛ ابراهیم: ۵۲؛ ص: ۲۹ و ۴۳؛ زمر: ۱۸، ۱۹ و ۲۱؛ غافر: ۵۴؛ طلاق: ۱۰)، از صاحبان عقل سلیم به «الباب» (جمع «لب» به‌معنای عقل) تعبیر شده، که نمونه‌ای از آن را یادآور می‌شویم: آنجاکه سخن از علم و جهل می‌آید، به تعبیر کوتاه و جامعی قرآن کریم می‌گوید: «فَلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولَئِكَ» (زمر: ۹)؛ بگو: آیا کسانی که (وظیفه خود را در قبال خدا) می‌دانند، با کسانی که (چنین چیزی را) نمی‌دانند، برابر و یکسان‌اند؟! (هرگز)؛ تنها خردمندان (فرق اینان را با آنها تشخیص می‌دهند، و از آن) پند و اندرز می‌گیرند.

هستی‌های روحانی، مفهوم جاندارانگارانۀ ارواح جای‌گیرنده است. براساس استدلال تایلر چون هستی‌هایی که جهان انسان‌های دیرین را پر کرده بودند، از یک الگوی انسانی سرچشمه می‌گرفتند، آنها می‌بایست ویژگی‌هایی را به این هستی‌ها نسبت دهند که مانند ویژگی‌های انسانی‌اند، اما برخی از این هستی‌ها که بر مهم‌ترین جنبه‌های طبیعت چیره‌اند، بسیار برتر و نیرومندتر از انسان‌ها انگاشته می‌شدند، که باید آنها را به همان شیوه‌هایی خشنود و ترغیب کرد که در هنگام دلجویی از انسان‌های دیگر به کار می‌بریم؛ یعنی با توسل، التماس، هدیه دادن که رنگ مذهبی‌شان عبادت و قربانی‌اند (همان، ص ۵۱). به نظر فریزر با کشف ماهیت بیش از پیش واقعی جهان مادی دین افول می‌کند و جایش را به دانش موثق علمی می‌دهد؛ اما به اعتقاد او این تحول تکاملی فرایند پیشرفت‌آمیزی نیست؛ زیرا منطق جادو با آنکه نادرست است، بیشتر از دین به منطق علمی شباهت دارد. به همین دلیل باید گفت دین در تحول تکاملی یک راه فرعی به‌شمار می‌آید. به نظر فریزر این مراحل تکاملی با تقسیم‌بندی‌های زمانی روشنی مشخص نمی‌شوند. دین و حتی جادو با آنکه جای مسلطشان را در جامعه از دست می‌دهند؛ اما باز در عصر علمی همچنان باقی می‌مانند. رواج جادو هرچند در مرحله اندیشه دینی کاهش می‌یابد اما یک‌سره از میان نمی‌رود و بقایای آن حتی در عصر علمی نیز پابرجا می‌ماند. دین نیز حیاتش را ادامه می‌دهد ولی تسلط خود را بر ذهن بشر از دست می‌دهد؛ تا آنکه سرانجام وقتی احساس کنیم که دیگر کاربردی برای آن نداریم، ناپدید خواهد شد. یکی از اعتراض‌هایی که به این نظریه‌پردازان عقل‌گرا و تکامل‌اندیش سده نوزدهم می‌توان وارد کرد، این است که داعیه آنها بیشتر بر حدس و گمان مبتنی است (همان، ص ۵۰).

۲. یافته‌های پژوهش

۲-۱. اسلام و عقل‌گرایی

با تحلیل اصلی‌ترین متن دینی در اسلام، یعنی قرآن کریم، آیات بسیار زیادی یافت می‌شود که بر خردورزی و عقل تأکید دارد و این آیات دارای مضامین عقل‌گرایانه هستند. مضامین عقل‌گرایانه در حوزه‌های مختلف به چشم می‌خورد. در ادامه دسته‌بندی از حوزه‌های مختلف که مضامین عقل‌گرایانه را می‌توان از آنها استنباط کرد، آورده می‌شود.

ب. اثبات عقلائی وجود خدا

در بسیاری از آیات قرآن کریم، وقتی دلایلی بر اثبات وحدانیت الهی ذکر می‌گردد، انسان را به تفکر فرامی‌خواند: «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ» (بقره: ۲۱۹)؛ اینچنین خداوند آیات (و احکام) را برای شما روشن می‌سازد، شاید (درباره مصالح دنیا و آخرت خود) بیندیشید. همان‌طور «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ أَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ» (انعام: ۵۰)؛ بگو: آیا نابینا و بینا (و کافر سرگشته و مؤمن راه یافته، در شناخت این حقائق) یکسانند؟ (و هر دو مساوی در پیشگاه یزدانند؟) مگر نمی‌اندیشید (تا در پرتو عقل، حق برایتان نمودار و آشکار شود)؟

همچنین برای اثبات وجود خدا نشانه‌های عینی از قدرت مافوق بشری آورده می‌شود که از آن جمله می‌توان به آیه این ۱۶۴ سوره «بقره» اشاره کرد: «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»؛ راستی که در آفرینش آسمان‌ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز و کشتی‌هایی که در دریا روان‌اند، با آنچه به مردم سود می‌رساند و [همچنین] آبی که خدا از آسمان فرو فرستاده و با آن زمین را پس از مردنش زنده گردانیده و در آن هرگونه جنبنده‌ای پراکنده کرده و [نیز در] گرداندن بادها و ابری که میان آسمان و زمین آرمیده است؛ برای گروهی که می‌اندیشند واقعا نشانه‌هایی [گویا] وجود دارد. آیه ۱۹۰ سوره «آل عمران» نیز آیه مشابه در خصوص اثبات وجود خداست. همچنین در آیه ۲۱ سوره «زمر» می‌فرماید: «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِأُولِي الْأَلْبَابِ»؛ (ای مخاطب!) مگر نمی‌بینی که خداوند از آسمان آب را می‌باراند و آن را به آب انبارهای زیرزمینی زمین وارد و مستقر می‌گرداند، و سپس به وسیله آن انواع سبزه‌زارها و کشتزارها را با رنگ‌های گوناگون می‌رویاند، و آن‌گاه سبزه‌زارها و کشتزارها می‌بالند و لبریز از جوش و خروش می‌شوند، و بعداً آنها را پژمرده و زرد رنگ می‌بینی؛ و آن وقت خدا آنها را خشک و پرپر می‌سازد؟ واقعاً در این (چرخه آب و گیاه، درس) عبرتی برای خردمندان است. از این آیات معلوم می‌شود که قرآن کریم به خاطر معرفت الهی و درک جایگاه و مسئولیت انسان در قبال خداوند، او را به تفکر فراخوانده است. با درک

همین واقعیت، خداوند بر بندگانش احسان فرموده و پیامبری را از میان خودشان انتخاب کرده است، تا مسیر هدایت و رستگاری را به آنها نشان دهد: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِن قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (آل عمران: ۱۶۴)؛ یقیناً خداوند بر مؤمنان (صدر اسلام) منت نهاد و تفضل کرد، بدان‌گاه که در میانشان پیغمبری از جنس خودشان برانگیخت. (پیغمبری که) بر آنان آیات او را می‌خواند، و ایشان را (از عقائد نادرست و اخلاق زشت) پاکیزه می‌داشت و به ایشان کتاب (قرآن و به تبع آن خواندن و نوشتن) و فرزاندگی (یعنی اسرار سنت و احکام شریعت) می‌آموخت، و آنان پیش از آن در گمراهی آشکاری (غوطهور) بودند.

ج. عقل‌گرایی در روابط اجتماعی

تأکید بر عقل و به تفکر واداشتن در متن دینی صرفاً مختص به تفکر در اثبات وجود خداوند نبوده؛ بلکه با تأکید خداوند بر عقل‌ورزی در روابط اجتماعی به نوبه خود، عقل‌گرایی در دین‌ورزی مسلمانان را موجب می‌شود.

خداوند در قرآن خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَفْلِحُونَ» (مائده: ۱۰۰)؛ (ای پیغمبر! به مردم) بگو: ناپاک و پاک (و حرام و حلال) مساوی نیستند؛ هرچند که فراوانی ناپاک (و حرام) شما را به شگفت اندازد. پس ای خردمندان! (با امتثال اوامر و اجتناب نواهی یزدان)، خویشتان را از (خشم) خدا برحذر دارید، تا اینکه رستگار شوید.

دعوت به عدل و برابری اجتماعی با تأکید بر تفکر در این خصوص، جنبه دیگری از روابط اجتماعی است که با محتوای تأکید عقلی، گرویدن به دین اسلام به صورت عقل‌گرایانه را متبادر می‌سازد: «اتَّأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنسَوْنَ أَنفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ لَتَكُونُوا أَقْلًا تَعْقِلُونَ» (بقره: ۴۴)؛ آیا مردم را به نیکی فرمان می‌دهید و خود را فراموش می‌کنید؟ یا اینکه شما کتاب [خدا] را می‌خوانید؛ آیا [هیچ] نمی‌اندیشید؟ مجدداً در آیه ۱۵۱ سوره «انعام»، خداوند با تأکید بر اندیشیدن در یک روابط اجتماعی سالم افراد با یکدیگر، در حقیقت پذیرش دین اسلام از روی عقل را نشان می‌دهد: «قُلْ تَعَالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبِّيَ عَلَيَّكُمْ أَلَّا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ وَلَا تَقْتُلُوا

سرنوشت انسان مختوم به زندگی مادی دنیوی نیست. براین اساس آیات متعددی در متن قرآنی به چشم می‌خورد که حکایت از بشارت و انداز دارد. بشارت و اندازی که به نوعی انسان را به تفکر وامی‌دارد تا به عاقبت عمل خویش بیندیشد. اهمیت عاقبت دنیا و اعمال انسانی تا بدانجاست که حدود یک سوم آیات قرآن به این موضوع اختصاص دارد. همچنین نکته جالب توجه اینکه آیات قرآنی با موضوع آخرت آغاز شده. سوره‌هایی مانند «علق، قارعه، شمس و زلزال» ندایی را در انسان درمی‌افکند که حتی خورشید و زمین نیز نابود خواهد شد و این حیات دنیوی به پایان خواهد رسید. لذا انسان عاقبت‌اندیش می‌بایست در عاقبت خود بیندیشد و به سرای آخرت متوجه شود. از این رو، عقل عاقبت‌اندیش، انسان را به تفکر وامی‌دارد که به نتیجه عمل خویش بیندیشد و به نوعی از انسان می‌خواهد که افق دید خود را بالاتر از دنیای مادی ببرد و اینکه با توجه به پایان یافتن عمر این حیات دنیوی، انسان برای دنیایی که نهایتاً از هم فرو می‌پاشد، ساخته نشده و برای دنیایی فراتر از آن آفریده شده است. اینکه وحی شده: «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ» (مؤمنون: ۱۱۵)؛ آیا چنین پنداشتید که ما شما را به عبث و بازیچه آفریده‌ایم و هرگز به سوی ما بازگردانده نمی‌شوید؟! اینها نشانگر آن است که انسان برای این دنیا آفریده نشده است. نه تنها انسان برای سرای دنیوی آفریده نشده؛ بلکه در جایی دیگر به قابل قیاس نبودن این دو دنیا با یکدیگر اشاره می‌کند: «... أَرَضَيْتُمُ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ» (توبه: ۳۸)؛ آیا به جای آخرت به زندگی دنیا دل خوش کرده اید متاع زندگی دنیا در برابر آخرت جز اندکی نیست.

در قرآن کریم به موضوعات مختلفی اشاره می‌شود که خداوند انسان را اندیشدن در خصوص عاقبت آن دعوت می‌کند: «قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْعِينَا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (اعراف: ۱۲۸)؛ موسی به قوم خود گفت از خدا یاری جویید و پایداری ورزید که زمین از آن خداست؛ آن را به هر کس از بندگانش که بخواهد، می‌دهد و فرجام [نیک] برای پرهیزگاران است. در حقیقت در اینجا بشارت می‌دهد که عاقبت نیک برای پرهیزگاران است. در جایی دیگر خداوند می‌فرماید: «إِنَّ لِلْمُتَّقِينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٍ النَّعِيمِ» (قلم: ۳۴). در اینجا نیز انسان را به اندیشیدن زندگی انسان متقی دعوت می‌کند، که بهشت در سرای

النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»؛ بگو بیاید تا آنچه را پروردگارتان بر شما حرام کرده برای شما بخوانم؛ چیزی را با او شریک قرار ندهید و به پدر و مادر خویش احسان کنید و فرزندان خود را از بیم تنگ‌دستی نکشید؛ ما شما و آنان را روزی می‌رسانیم و به کارهای زشت، چه علنی آن و چه پوشیده [اش]، نزدیک نشوید و نفسی را که خدا حرام گردانیده، جز بحق نکشید؛ اینهاست که [خدا] شما را به [انجام دادن] آن سفارش کرده است؛ باشد که بیندیشد. به این ترتیب یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد متن کتاب آسمانی اسلام مملو از آیاتی است که خوانندگان آن را برای داشتن روابط اجتماعی بهتر با هم‌نوعان به تدبر دعوت می‌کند.

د. عاقبت‌اندیشی

یکی از ویژگی‌های بارز ادیان الهی اذعان به وجود زندگی پس از مرگ است. از طرف دیگر، مرگ به‌عنوان یک واقعیت انکارناپذیر که عقل آن را پذیرفته است، در زندگی انسانی نقش اساسی ایفا می‌کند. فلاسفه زیادی در تبیین ماهیت جهان و انسان آن را به‌عنوان یک دغدغه بشری معرفی کرده‌اند. به‌طوری‌که تأمل در خصوص مرگ، سرچشمه طیفی از سؤالات فلسفی بوده است. بسیاری، مرگ را پایان زندگی و هستی انسان می‌دانند، که یک واقعیت انکارناپذیر است: «مرگ در حقیقت بر یک امکان ویژه از امکانات هستی دلالت دارد که در آن آنچه همش می‌رود، مطلقاً هستی دازایی است، که همواره خاص خود هر کس (است)» (هایدگر، ۱۳۸۹، ص ۵۳۵). آنچه از این جمله برداشت می‌شود آن است که مرگ چیزی است که هر کس خودش باید آن را بر دوش بکشد. این جمله را می‌توان هم‌راستای این آیه در قرآن دانست: «كُلُّ نَفْسٍ دَائِقَةُ الْمَوْتِ...» (آل عمران: ۱۸۵)؛ هر نفسی طعم مرگ را خواهد چشید. اما اینکه مرگ پایان کل هستی انسان باشد، از سوی فلاسفه اسلامی و اصولاً از سوی ادیان الهی به‌گونه‌ای دیگر تعبیر می‌شود؛ و آن اینکه مرگ پایان حیات دنیوی است و پس از این حیات، حیاتی دیگر در انتظار است، و بنابراین نگاه زیست‌شناختی به انسان، یگانه رویکرد فلسفی به انسان نیست.

در اسلام اصل معاد یکی از اصول دین است که هر شخص مسلمانی از روی عقل و نه تقلید، آن را می‌پذیرد. براین اساس توجه به مقوله زندگی پس از مرگ مقوله‌ای عقلانی در اسلام محسوب می‌شود. محتوای متن دینی قرآن کریم حکایت از آن دارد که

احساس افسردگی ناشی از تغییرات بیولوژیکی انسان و حیوان. علاوه بر تأیید موارد فوق، نوع دیگری از ادراکات انسانی و یقینات به شدت جاذبه‌دار، جذبه‌ها و تمایلی که عقل ارزشی به اینها نشان می‌دهد و در قلب روحانی ایجاد می‌کند، وجود دارد که عاطفه نام دارد. مانند عاطفه فداکاری و ایثار، عاطفه شجاعت یا عاطفه عشق الهی. این‌گونه عواطف، فقط ریشه معرفتی دارد. انسان، اولاً بر این عاطفه خود، آگاهی دارد؛ و ثانیاً بروز این نوع عاطفه در رفتار انسان، ارادی است؛ و ثالثاً بر اثر آگاهی و معرفت بر مطلبی خاص به وجود می‌آید؛ مثل عاطفه زیادوستی یا عاطفه معلم نسبت به دانش‌آموز، یا عاطفه عشق به کمالات و کمال مطلق (صنوبری، ۱۳۹۰، ص ۴۷). براین اساس برانگیخته‌شدن عاطفه‌ای که به نوعی جذبه نسبت به خداوند را بتواند در انسان ساری و جاری سازد، می‌تواند نوعی گرایش عاطفی تلقی شود، که فرد را به سمت دین‌ورزی سوق می‌دهد.

الف. دوستی و محبت خدا

با مروری بر متون دینی، برخی آیات نشان از آن دارد که خداوند به گروندگان به آیین محمدی، وعده ایجاد محبت و دوستی خود با کسانی که ایمان بیاورند را می‌دهد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا» (مریم: ۹۶)؛ آنان که ایمان آوردند و عمل شایسته انجام دادند، به زودی خداوند رحمان (از جانب خود) دوستی و محبت شدیدی برای ایشان قرار می‌دهد. این آیه به روشنی اعلام می‌فرماید که عطف و محبت و عاطفه دوستی در اثر ایمان و تقوا ایجاد می‌شود. به تعبیر دیگر، آیه کریمه فوق می‌فرماید این عواطف عالی انسانی در اثر معرفت و ایمان و عمل صالح پیدا می‌شود و ریشه معرفتی دارد. بنابراین می‌توان یقین حاصل کرد که عواطف عالی انسانی از مقوله احساس و احساسات نمی‌باشد و این دو مقوله بکلی از یکدیگر متفاوت هستند. محبت و عاطفه نسبت به خداوند سبب ایجاد تقویت دینداری و دین‌ورزی بیشتر می‌گردد و عواطف انسانی هرچه درجه بالاتری داشته باشند، پذیرش وجود معبودی برتر و مهربان‌تر برای فرد آسان‌تر می‌شود. پایه و اساس ارتباط خداوند با انسان براساس محبت و مدد رساندن قدرتی برتر بر فرد است. بی‌شک عاطفه و محبت، نقش اساسی را در این ارتباط ایفا می‌کند.

خداوند در آیه ۱۵۹ سوره «أل عمران» خطاب به پیامبر اکرم ﷺ

آخرت نصیب اوست. در سوره «حشر»، آیه ۱۸ نیز انسان را به تفکر در خصوص اعمالش دعوت می‌کند، که به نوعی به انداز اشاره دارد: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَتَنْظُرْ نَفْسُ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خدا پروا دارید و هر کسی باید بنگرد که برای فردا [خود] از پیش چه فرستاده است و [باز] از خدا بترسید در حقیقت خدا به آنچه می‌کنید، آگاه است. براین اساس، آنچه که تحت عنوان عذاب و پاداش نصیب انسان می‌شود، نتیجه عمل اوست و خداوند نه ظالم است و نه تبعیض‌گر. لذا اندازهای قرآن کریم نه ترس‌آفرین، که تفکربرانگیز است. خداوند ظلم نمی‌کند تا کسی بخواهد از روی ترس او را پرستش کند؛ بلکه هرآنچه که کاشته را درو می‌کند. پس انسان عاقبت‌اندیش فکر می‌کند که چه بکارد تا نتیجه مطلوبی برایش داشته باشد. آنجا که خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ» (زخرف: ۷۳)؛ و این است همان بهشتی که به [پاداش] آنچه می‌کردید، میراث یافتید. لذا وعده بهشت نه یک لطف است؛ بلکه به دست آوردن آن نتیجه عمل انسان‌هاست.

در کل در بحث از عقل‌گرایی در دین اسلام این حقیقت روشن می‌شود که عقل ریشه و اساس تفکر دینی را نیز تشکیل می‌دهد و به‌عنوان شریعت عقلانی توأم با شریعت وحیانی در همه عرصه‌های حیات مادی و معنوی انسان حضور دارد. براین اساس است که امام کاظم علیه السلام در تبیین بیشتر، عقل را رسول حق و پیامبر درونی معرفی کرده است (ر.ک: تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).

۲-۲. اسلام و عاطفه‌گرایی

صادق صنوبری تفاوت عاطفه را با احساسات بررسی کرده است: «براساس مبانی تعلیم و تربیت اسلامی، عاطفه غیر از احساس است. احساس همان چیزی است که در روان‌شناسی‌های غربی مطرح شده و ریشه فیزیولوژیکی و بیولوژیکی دارد. مثل احساس سردی و گرمی و تشنگی و احساس خشم و ترس، افسردگی و نشاط. در این حالت، اولاً حیوانات در داشتن آن با انسان تا اندازه‌ای مشترک‌اند؛ و ثانیاً با ترشحات غدد درون‌ریز و یا تزریق موادی خاص، یا تحریکات عصبی، و برخورد یا مشاهده صحنه‌هایی خاص، ادراکات حسی خاصی به‌وجود می‌آید. ثالثاً بروز احساسات، غیرارادی و یا نیمه‌ارادی است؛ مانند: احساس شهوت یا احساس خشم ناشی از برخورد فیزیکی یا درد و یا

به‌عنوان رحمت جهانیان نفرستاده‌ایم. از آیات آمده در سطور پیشین چنین استنباط می‌گردد که لطف و مهر خداوند بر انسان‌ها همواره جاری است و این شامل بندگان که راه راست و درستی را در پیش می‌گیرند نیز می‌باشد. خاصیت چنین محبتی از طرف خداوند ایجاد نطفه عاطفه و محبت در دل بندگان می‌باشد که این عاطفه و محبت هم دارای اثرات فردی و اجتماعی می‌باشد. در حوزه فردی سبب امنیت روحی و روانی، و در حوزه اجتماعی سبب نزدیک‌تر شدن مؤمنان به یکدیگر و گسترش و عمومی شدن دینداری در عرصه اجتماع می‌باشد. محبت خداوند بر انسان‌ها برای انسان است و خداوند خود از آن بهره‌ای نمی‌برد و این امر خود سبب محبت بی‌منت بر دیگر بندگان می‌شود و اینکه انسان‌ها دارای اطمینان خاطر بیشتری است؛ زیرا یک پشتوانه برتری به اسم خداوند و برنامه‌ای برای حل مشکلات به نام «دین» دارند.

ب. رفتار محبت‌آمیز پیامبر اکرم ﷺ

از آنجاکه پیامبر ﷺ به‌عنوان رساننده‌ی وحی به مردم بوده است؛ اینکه رفتار وی همراه با زورمداری باشد که ترس را در دل مردم ایجاد کند، یا اینکه با محبت و عاطفه برخورد کند، خود حکایت از جهت عاطفه‌گرایی در دین اسلام دارد. در حقیقت پیامبر خداوند به واسطه جایگاهی که داشت، می‌توانست با ایجاد تهدید و زور، ترس در دل مردم افکند و افراد از روی ترس به الله ایمان آورند. همان بینش عاطفه‌گرایانه در جامعه‌شناسی دین که منشأ دین را ترس می‌داند. اما در دین اسلام عاطفه‌گرایی با ایجاد ترس نبوده و برعکس ایجاد علقه و محبت در دل مؤمنان است که آنها را به گراییدن به دین اسلام دلخوش می‌سازد. در کتاب‌های سیره داستان‌هایی از شفقت و عطف پیامبر اکرم ﷺ نقل شده که از راه عقل به عمق آن نمی‌توان پی برد. از آن جمله در کتاب/ احمد بخاری به کرات به مهربانی و دلسوزی پیامبر ﷺ با اطرافیان و بخصوص با کودکان یتیم، زنان بیوه اشاره شده است. از مالک صفوان/ ابن‌سلیم روایت است که این حدیث را به پیامبر ﷺ رسانده که فرمود: دلسوز و مهربان بر زنان بیوه و تهیدست، مانند مجاهد در راه خداست؛ یا مانند کسی است که روز، روزه می‌گیرد و شب به نماز می‌ایستد» (بخاری، ۱۳۸۶، ص ۵۰۱). همچنین در این کتاب در وصف مهربانی پیامبر ﷺ به حدیثی دیگر اشاره شده است: رسول خدا ﷺ فرمود مؤمنان را در ترحم و دوستی و

می‌فرماید: «فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ»؛ به سبب رحمتی که از سوی الهی (در قلب تو ای پیامبر فرود آمده است) با ایشان نرم‌خویی کن؛ و اگر بدخو و سخت دل بودی، قطعاً مردم از اطراف تو پراکنده می‌شدند.

همین‌طور در آیه بیست و نهم سوره «فتح» فرموده است: «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ»؛ محمد ﷺ رسول خداست و آنها که پیرو او هستند، نسبت به کفار سخت‌گیر و در بین خود رحیم و عطف‌اند. در آیه ۱۰۳ سوره «آل عمران» از الفت یاد می‌کند که مفهوم عاطفه را دربر دارد: «وَأَدْكُرُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا»؛ و به یاد آورید نعمت الهی را بر خویش، آن‌گاه که باهم دشمن بودید؛ پس در میان قلب‌های شما الفت انداخت و به سبب آن باهم برادر شدید. در آیه ۲۳ سوره «شوری» در رابطه با شفقت پیامبر ﷺ نسبت به مردم می‌فرماید: «قُلْ لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»؛ بگو: در برابر آن (همه نعمت که در پرتو دعوت اسلام به شما خواهد رسید) از شما پاداش و مزدی نمی‌خواهم جز عشق و علاقه و نزدیکی شما (به خدا) را (که سود آن هم عاید خودتان می‌گردد).

همین مفهوم در آیه ۱۲۸ سوره «توبه» به تعبیر متفاوتی می‌آید: «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَّحِيمٌ»؛ بی‌گمان پیغمبری (محمد نام)، از خود شما (انسان‌ها) به سویتان آمده است. هرگونه درد و رنج و بلا و مصیبتی که به شما برسد، بر او سخت و گران می‌آید. به شما عشق می‌ورزد و اصرار به هدایت شما دارد و نسبت به مؤمنان دارای محبت و لطف فراوان و بسیار مهربان است.

در آیه ۲۷ سوره «حدید» به تعبیر دیگری مفهوم عاطفه را تکرار نموده و می‌فرماید: «جَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً»؛ و در دل پیروان عیسی مهر و عطف (مسلمانان) را قرار دادیم. پیروان او رهبانیت سختی را پدید آوردند. و همان‌طور در آیه «إِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ» (طور: ۲۸)؛ واقعاً او نیکوکار و مهربان است. «وَأَسْتَفِرُّوْا رَبَّكُمْ ثُمَّ تَوَبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُوْدٌ» (هود: ۹۰)؛ بی‌گمان پروردگار من بسیار مهربان (در حق بندگان پشیمان و دوستدار (مؤمنان توبه‌کار) است.

خداوند در قرآن کریم خطاب به پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء: ۱۰۷)؛ (ای پیغمبر!) ما تو را جز

پژوهش آورده شد، نشانگر آن است که بخش اعظم دین اسلام خود را در جامهٔ عقل بر انسان‌ها ظاهر ساخته است. به زبانی دیگر عقل از طریق فرایند منطقی‌سازی که در آن وجود دارد، شناخت انسان نسبت به خود و جهان و زیست اجتماعی را تقویت می‌کند. دین اسلام عقل را راهی و مسیری می‌داند برای رسیدن به ایمان برتر. برخلاف برخی از ادیان و مسلک‌ها که به مؤمنانی منفعل و پذیرا، معتقدند اسلام مؤمن واقعی را کسی می‌داند که با پرسش‌گری و تعقل و تدبر معارف دین را فهم کند. از آنجاکه اسلام یک دین کاملاً اجتماعی است، مشخص است که عقل را برای سازماندهی امر اجتماعی الزامی می‌داند و حل و فصل بسیاری از موضوعات اجتماعی را به شناخت افراد از موقعیت زمانی و مکانی واگذار کرده و از این لحاظ اسلام با تأکید بر عقل، یک دین انعطاف‌پذیر است. همچنین استفاده از عقل و تفکر در قانون‌سازی و انجام مناسک مختلف از این حیث دین اسلام را در جایگاه ویژه‌ای قرار داده است. به‌طور کلی عقل‌گرایی در دین اسلام نوعی هستی‌شناختی به انسان عرضه می‌دارد که در این هستی‌شناختی عقل را به فعالیت وامی‌دارد. به این ترتیب می‌توان رویکرد عقل‌گرایی در دین اسلام و اینکه انسان‌ها از روی تعقل به دین اسلام گرایش یابند را پذیرفت.

اما آنچه که در جامعه‌شناسی دین از محتوای عاطفه‌گرایی در دین برداشت می‌شود، قابل انطباق به مقوله عاطفه‌گرایی در دین اسلام نمی‌باشد. به عبارتی دیگر، موضوع عاطفه‌گرایی در دین اسلام مقوله‌هایی مانند هراس‌ها و ترس که از جمله حالات ذهنی گرایش به دین را نشان می‌دهد، دربر نمی‌گیرد. موضوع جالب توجه در این خصوص اینکه اندازهایی که از عذاب جهنم و یا وعده‌هایی که از بهشت داده می‌شود و اینکه اعمال بد انسانی عذاب خدا را در پی دارد، دربردارنده محتوای عاطفی و برانگیزاننده حالت ذهنی ترس نمی‌باشند؛ چراکه در همهٔ این آیات، اشاره به عواقب بد و عذاب را با دعوت به اندیشیدن بیان می‌دارد. بر این اساس محتوای کاملاً عقلایی داشته و نوعی عاقبت‌اندیشی را برجسته می‌سازد.

عاطفه‌گرایی در دین اسلام با مفاهیمی همچون رحمت، عفو و محبت الهی همراه است و اینکه این مفاهیم بیشتر رابطهٔ شخصی انسان با خالق هستی را دربر می‌گیرد. در حقیقت آنچه در اسلام بر عاطفه تأکید شده است، بیشتر بر امور رابطه فردی انسان با خالق و رابطهٔ انسان‌ها با یکدیگر است. اما خداوند متعال بخشش و عاطفه در

مهربانی ایشان با یکدیگر مانند یک بدن می‌یابی که چون عضوی از آن به درد آید، سایر اعضای بدن با بیدارخواهی و تب، آن را همراهی کنند (همان، ص ۵۰۳). همان‌طور در سال هشتم هجری وقتی مکه مکرمه فتح می‌شود، از سوی پیامبر اکرم ﷺ انتظار می‌رفت که شاید در مقابل برخی که وی را در روزگار زندگی مکه خیلی اذیت کرده بودند، عکس‌العملی نشان بدهد؛ اما برخلاف تصور، همه را بدون هیچ‌گونه شرایط و قیودی مورد عفو قرار داد.

این رویهٔ عاطفه‌ورزی پیامبر ﷺ در حقیقت نشئت‌گرفته از وحی الهی است. به‌طوری که در قرآن کریم خداوند در روابط شخصی انسان‌ها را به داشتن رأفت و مهربانی دعوت می‌کند: «وَأَعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَبِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا» (نساء: ۳۶)؛ و خدا را پرستید و چیزی را با او شریک نگردانید و به پدر و مادر احسان کنید و در بارهٔ خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و همسایهٔ خویش و همسایهٔ بیگانه و هم‌نشین و در راه‌مانده و بردگان خود [نیکی کنید] که خدا کسی را که متکبر و فخر فروش است، دوست نمی‌دارد. به این ترتیب می‌توان گفت عاطفه‌ورزی در دین اسلام یک اختیار انسانی است که به انسان‌ها سفارش شده است که رویه نیکی و مهرورزی و رحمت را پیشهٔ خود سازند، همان‌طور که خداوند نیز چنین رویه‌ای را در برخورد با بندگانش دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش به رابطه و نسبت میان عقل و عاطفه در دین اسلام با تأکید بر آیات و روایات پرداخته شد. از تحلیل آنچه انجام گرفت چنین برمی‌آید عقل در اسلام جایگاهی برای فهم ساختار کلان نظم حاکم بر دنیاست. این دین در صدد وسعت بخشیدن به دایرهٔ عقل است. اینکه عقل فراتر از شناخت دنیای کنونی سیر کند و خود را محدود به سرای مادی نسازد. در دین اسلام عقل نه تنها مذمت نمی‌شود؛ بلکه با ارزش شمرده می‌شود. به‌طوری که در موضوعات گوناگون اعم از یافتن نشانه‌های خدا و چگونگی روابط اجتماعی می‌توان از عقل مدد جست. دین اسلام از زاویهٔ عقل‌گرایی دینی استدلالی و مبتنی بر خردورزی است. به‌طوری که پذیرش خداوند منوط به تأیید عقلی است. آیات مختلفی که در بخش یافته‌های

منابع.....

اسکروتن، راجر، ۱۳۷۵، *کانت*، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو.

بخاری، محمدبن اسماعیل، ۱۳۸۶، *صحیح البخاری*، ترجمه عبدالعلی نور احراری، چ ششم، تهران، تربت جام.

تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد، ۱۳۶۶، *غررالحکم و دررالکلم*، تهران، دانشگاه تهران.

حقانی، ابوالحسن، ۱۳۹۲، «رابطه عاطفه با ایمان»، *معرفت کلامی*، ش ۱۰، ص ۷۸-۹۰.

دکارت، رنه، ۱۳۹۴، *گفتار در روش درست راه بردن عقل*، ترجمه محمدعلی فروغی، تهران، علمی و فرهنگی.

سلحشوری، احمد و محمدرضا یوسف‌زاده، ۱۳۹۰، «جایگاه عقل و عاطفه در تربیت اخلاقی»، *تربیت اسلامی*، سال ششم، ش ۱۲، ص ۱۲۱-۱۳۹.

شجاعی‌زند، علیرضا، ۱۳۸۰، *دین، جامعه و عرفی شدن*، تهران، نشر مرکز.

صفایی‌مقدم، مسعود و طیب چهری، ۱۳۹۲، *جایگاه تربیت عاطفی در تعلیم و تربیت اسلامی*، چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، مشهد، دانشگاه فردوسی.

صنوبری، صادق، ۱۳۹۰، «نقش عاطفه در تعلیم و تربیت قرآنی»، در: *مقالات سومین همایش به سوی راهبردهای قرآنی در تربیت انسان*، تهران، مؤسسه فرهنگی قرآن و عترت صابره.

عادل مهربان، مرضیه، ۱۳۹۴، *مروری بر تحلیل محتوای کیفی و کاربرد آن در پژوهش*، اصفهان، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی.

عجم، علی‌اکبر و محمود سعیدی رضوانی، ۱۳۹۲، «چالش در اهداف تربیت دینی، شناخت، عاطفه و عملکرد»، *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، سال بیستم، دوره جدید، ش ۱۷، ص ۴۹-۷۰.

غفاری، ابوالفضل، ۱۳۸۵، «عاطفه‌گرایی در اخلاق»، *مطالعات اسلامی*، ش ۷۱، ص ۱۴۷-۱۹۰.

فولکیه، بل، ۱۳۷۰، *مابعدالطبیعه*، ترجمه یحیی مهدوی، تهران، دانشگاه تهران.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۳۶۹، *اصول الکافی*، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی و جواد مصطفوی، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامی.

مطهری، مرتضی، ۱۳۷۷، *مجموعه آثار*، ج ۴ (نبوت)، تهران، صدرا.

ولی‌نژاد، مهدی و احسان خان‌محمدی، ۱۳۹۶، «بررسی رابطه عقل و دین از نظر شهید مطهری»، *معرفت*، ش ۲۳۸، ص ۸۳-۹۳.

هایدگر، مارتین، ۱۳۸۹، *هستی و زمان*، ترجمه سیاوش جمادی، تهران، ققنوس.

همیلتون، مالکوم، ۱۳۹۰، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر مرکز.

روابط اجتماعی انسان‌ها را عملی از روی عقل برمی‌شمارد. به این ترتیب عاطفه در بستر اجتماعی به‌عنوان یک الگوی اخلاقی که عقل آن را تأیید می‌کند، مطرح است. اینکه در روابط خانواده و نزدیکان همواره عاطفه و محبت به‌عنوان اصل اساسی مورد توجه قرار گرفته است. اگر به سنخ‌شناسی و الگوبندی شخصیت‌های مرجع که همواره به آنها به‌عنوان اسوه استفاده می‌شود، توجه کنیم همواره از مؤلفه عاطفه به‌عنوان یکی از ستون اساسی شخصیت آنها تأکید شده است.

عاطفه‌ورزی نسبت به دیگران در امور دینی بیشتر بدین سبب اهمیت دارد که شناخت و ایمان به محبت خداوند به انسان بیشتر برای انسان‌ها قابل درک و فهم می‌شود و انسان در خلوت خود راحت‌تر با این مسئله کنار می‌آید. انسان با خود می‌گوید همچنان که می‌توانم نسبت به دیگران مهر و عاطفه داشته باشم، خداوند هم می‌تواند نسبت به بندگانش عاطفه ورزد و محبت پیشه کند و این تلقی (محبت خداوند به انسان) خود سبب تقویت دینداری و دین‌ورزی می‌گردد.

در کل از آنجاکه انسان موجودی است که آمیخته از عقل و عاطفه است، برای دادن برنامه برای زندگی انسان و تعالی وی لاجرم باید این دو بعد را در کنار یکدیگر در نظر داشت و به آن پرداخت. از این جهت مشاهده می‌شود که در دین اسلام هر دو عنصر عقل‌گرایی و عاطفه‌گرایی در حالات و موقعیت‌های متفاوت موج می‌زند. آنجاکه انسان می‌بایست به جایگاه خود در ساحت هستی پی ببرد و لوازم معاش خود را فراهم سازد تا برای دنیا و آخرت خویش زندگی بسازد، پای عقل و اندیشه به میان می‌آید؛ و آنجاکه انسان‌ها را به زندگی با کیفیت‌تر دعوت می‌کند، پای احسان و محبت به میان می‌آید. همچنین در رابطه بین انسان با خالق هستی آنجا که خداوند بشارت و انذار می‌دهد که عمل انسان‌ها عاقبت زندگی اخروی آنها را رقم می‌زند، با عقل‌گرایی قابل درک است و آنجا که خداوند محبت و مهربانی خویش را بر انسان‌ها برای درک خدای رحیم و لطیف و کریم اعلام می‌دارد، ایجاد شوق و عشق‌ورزی به سمت چنین خدایی را به‌عنوان یک حالت عاطفی در انسان برمی‌انگیزاند. به این ترتیب حضور هر دو در ساحت دین‌ورزی، دینی غنی را بر انسان‌ها ارزانی داشته است.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نوع مقاله: ترویجی

سواد اطلاعاتی و قدرت تبیین‌کنندگی آن برای کارآفرینی دانشجویان

afsanasadeghiifo@gmail.com

افسانه صادقی مجد / کارشناس ارشد مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

fazlollahigh@yahoo.com

سیف‌اله فضل‌الهی قمشی / استادیار گروه مدیریت آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم

پذیرش: ۹۹/۱۲/۱۶

دریافت: ۹۹/۰۸/۲۰

چکیده

هدف این پژوهش بررسی رابطه سواد اطلاعاتی با کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی است. روش پژوهش از نظر هدف، کاربردی و به لحاظ شیوه گردآوری داده‌ها، توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه آماری، تعداد ۱۲۷۱ دانشجوی تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم در نیم‌سال دوم ۹۶-۹۷ بودند. نمونه آماری ۲۹۵ نفر که به شیوه تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. برای گردآوری داده‌ها از دو پرسش‌نامه استاندارد سواد اطلاعاتی، یزدانی (۱۳۹۱) و کارآفرینی، مارگریث هیل (۱۹۸۴) به ترتیب با پایایی معادل ۰/۸۰ و ۰/۸۵ مطابق آلفای کراباخ استفاده شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها، براساس روش‌های توصیفی و استنباطی در حد آزمون‌های t برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل، آزمون همبستگی پیرسون و رگرسیون چندمتغیری در قالب نرم‌افزار تحلیل آماری SPSS نشان داد: بین کارآفرینی و سواد اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی دانشجویان رابطه وجود دارد که قدرت تبیین‌کنندگی سازمان‌دهی اطلاعات از همه مؤلفه‌ها بیشتر است. علی‌رغم بهتر بودن وضعیت نسبی کارآفرینی و سواد اطلاعاتی در دانشجویان پسر، تفاوت معناداری با دانشجویان دختر مشاهده نشد.

کلیدواژه‌ها: سواد اطلاعاتی، کارآفرینی، دانشجویان تحصیلات تکمیلی، دانشگاه آزاد اسلامی.

دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی برای رسیدن به این هدف باید در برنامه‌های آموزشی و درسی خود، آموزش‌های کارآفرینی را مورد توجه قرار داده و گام‌های اساسی در جهت پشتیبانی از اقدامات و فعالیت‌های کارآفرینی بردارند. آموزش کارآفرینی سیاستی است که به‌طور مستقیم در کمیت و کیفیت عرضه کارآفرین در یک جامعه اثر می‌گذارد. به همین دلیل، در بسیاری از کشورها، به‌ویژه کشورهای پیشرفته که حتی‌الامکان موانع و مشکلات برطرف شده‌اند، دولت‌ها به شکوفا کردن توان بالقوه دانشجویان پرداخته‌اند. با اجرای این سیاست همواره می‌توان به اهداف گوناگونی مانند شناخت فرصت‌ها و چگونگی بهره‌برداری از آنها، آشنایی با فناوری و دانش فنی جدید و چگونگی به‌کارگیری آنها، روش‌های جدید علمی مدیریتی و بازرگانی جامعه عمل پوشید. عمده‌ترین مسئله‌ای که باعث رشد و توسعه اقتصادی می‌شود، تغییر در کیفیت آموزش و توجه به کیفیت نیروی انسانی است. اگر می‌خواهیم بحث کارآفرینی را در کشور جدی بگیریم باید نظام آموزشی دانشگاه‌های ما به سمتی برود که نیروهای با شهادت و با شجاعت در تصمیم‌گیری پرورش دهند (سلجوقی، ۱۳۹۱، ص ۲۲).

از طرفی سواد اطلاعاتی در عصر ارتباطات یکی از مهم‌ترین مواردی است که این روزها به آن توجه شده، و متخصصان در این حیطه بر این امر توافق نظر دارند که با استفاده از سواد اطلاعاتی می‌توان قدرت کنترلی بیشتری نسبت به تعابیر پیام‌های مختلف داشت. صاحب‌نظران امروزه به این نتیجه دست یافته‌اند که سواد اطلاعاتی تنها یک توانایی و استعداد شناسایی اطلاعات نیست، و معتقدند با توجه به سواد اطلاعاتی می‌توان به اطلاعات جدیدتری در این راستا دست یافت. با توجه به اینکه در جهان به سواد اطلاعاتی و فراگیران مادام‌العمر آن توجه شده است، لذا به سواد اطلاعاتی با توجه به استانداردهای ملی توجه کرده و آن را در برنامه درسی (ابتدایی تا دانشگاه) گنجانده‌اند و در نهایت در آموزش عالی و تحصیلات تکمیلی به حد اعلای خود رسیده و سبب می‌شود تا دانشجویان بتوانند مطالب خود را با سرعت بیشتری به دست آورده و در نوشتن پایان‌نامه و مقالات از سواد اطلاعاتی استفاده زیادی به عمل آورند (ریبی و عیسی‌مراد، ۱۳۹۵، ص ۲۷).

دغدغه اصلی، مشکل تخصص و بی‌کاری در بین فارغ‌التحصیلان دانشگاهی کشور است که غالب فارغ‌التحصیلان دانشگاهی بدون آموزش و مهارت کافی، از دانشگاه‌های کشور فارغ‌التحصیل می‌شوند که نتیجه آن، عدم ابداع روش‌های نوآورانه و بی‌بهره بودن از

طی سال‌های اخیر ورود جوانان جویای کار و کاهش تقاضا برای نیروی کار بحران اشتغال را در کشور تشدید کرده که باید به صورت بنیادی مورد توجه دولت‌مردان قرار گیرد. در این بین ورود دانشگاهیان به این حیطه نیز می‌تواند بسیار مؤثر باشد. رویارویی صحیح و تدابیر خاص برای حل معضل بیکاری مبتنی بر پژوهش و مطالعه ضرورت دارد. با توجه به میزان رشد جمعیت در دو دهه گذشته، بیکاری را می‌توان مهم‌ترین چالش اجتماعی چند دهه آینده به حساب آورد. پیامدهای این بحران گسترش فقر و افزایش پدیده‌های ناگوار اجتماعی است. کارآفرینی را در کل می‌توان ایجاد کسب‌وکارهای نوآورانه تلقی کرد. کارآفرینی دانشجویان از محورهای اصلی رشد و توسعه کشور است و از نظر برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و توسعه پایدار، دارای اهمیت است؛ زیرا موجب اشتغال شده، و افزایش سود و سرمایه‌گذاری و دگرگونی ارزش‌ها و تحول ماهیت آنها و نهایتاً ارزش‌های تازه‌ای را به دنبال داشته باشد؛ علاوه بر این موجب پر شدن شکاف‌های بازار کار خواهد شد؛ یعنی با توجه به دگرگونی‌های شرایط بازار کار و فراهم شدن فرصت‌های تازه، تصمیم‌های تازه‌ای گرفته می‌شود. همچنین موجب گذر از رکود اقتصادی، جبران عقب‌ماندگی‌های اقتصادی و آسان شدن روند رشد و توسعه کشور می‌گردد؛ عوامل و شرایط لازم را برای تولید کالاها، محصولات و بازاریابی آنها فراهم می‌سازد. کارآفرینی به هنگام بحران و ناتوانی بخش خصوصی در ایجاد اشتغال می‌تواند باعث جلوگیری از پس‌روی اقتصادی شده، تأمین رفاه اجتماعی را باعث شود (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۲۸۶).

یکی از اهداف و وظایف مهم نظام آموزش عالی هر کشور، پرورش نیروی انسانی متخصص و کارآمد و کارآفرین موردنیاز جامعه است. گرچه دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی کشور تلاش‌هایی را در این زمینه آغاز کرده‌اند؛ ولی متأسفانه به علت نامناسب بودن سرفصل‌ها و عناوین درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعه، دانش‌آموختگان دانشگاه‌ها از تخصص و کارایی لازم برای تصدی مشاغل مربوطه برخوردار نیستند؛ زیرا آموخته‌هایشان چندان با نیازهای واقعی جامعه ارتباط ندارد. از سوی دیگر، افزایش جمعیت، افزایش شمار دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، ضعف در تدوین و اجرای درست برنامه‌های توسعه اقتصادی، نبود برنامه‌ای فراگیر و همه‌سویه برای پرورش نیروی انسانی متخصص در دانشگاه‌ها، صدمات زیادی را ایجاد کرده است (صالحی سیاوشانی، ۱۳۹۳، ص ۲۹).

کارآفرینی نیز افزایش یابد (مجدفر، ۱۳۹۱، ص ۶۱). در صورت ارتباط مؤثر کارآفرین با سواد اطلاعاتی، فرد کارآفرین می‌تواند به اطلاعات جدید دست یابد. در تطبیق با شرایط و تصمیم‌گیری در خصوص فعالیت‌های اقتصادی خود، توانمند گردد. توانایی تلفیق اطلاعات فعلی با اطلاعات قبلی نیز به فرد این امکان را می‌دهد که با دانش نسبت به اوضاع اقتصادی و زمینه کاری خود، و دانش و تجربیاتی که قبلاً در این زمینه کسب کرده است و تلفیق این دانسته‌ها با دانش مربوط به تغییرات و تحولات جدید دنیای اقتصاد، قادر به پیش‌بینی شرایط و اوضاع اقتصادی در آینده گردد و براساس برآورد صحیح از شرایط آتی، تصمیم بگیرد. محیط آموزشی خود را یک فرصت چالش‌برانگیز برای تنظیم اهداف و کارآفرینی تلقی کند و این تصور نیز به نوبه خود نه تنها در افزایش اعتمادبه‌نفس، با علاقه به رشته تحصیلی و افزایش انگیزه برای ادامه تحصیل آنها می‌گردد بلکه در تعهد و التزام آنها نسبت به دانشگاه یعنی احترام و اعتماد به صاحب‌نظران در دانشگاه، رعایت قوانین و مقررات محیط آموزشی بدون متوسل شدن به زور و انجام تکالیف درسی و در نهایت ایجاد ارتباط مناسبتر با محیط آموزشی می‌شود (سعیدی کیه، ۱۳۹۲، ص ۲۶).

کارآفرینان نوآور هستند و همواره در مقابله با موقعیت‌ها از راه‌ها و روش‌های جدید استفاده می‌کنند. آنها از توانایی خود در خلاقیت لذت می‌برند. از تصورات و ابتکارات شخصی خود برای یافتن راه‌های جدید و کنار هم گذاشتن چیزها استفاده می‌کنند. آنها پر از پرسش هستند. کارآفرین شدن موجب بالا رفتن کیفیت زندگی، توزیع مناسب درآمد، کاهش اضطراب‌های اجتماعی و بهره‌وری از منابع ملی، تمایل به رهبری دیگران، احساس مسئولیت، تمایل به کشف مسائل، علاقه‌مندی به استقلال عمل، خلاقیت، و اعتمادبه‌نفس می‌شود. کارآفرینی می‌تواند زمینه‌ساز اشتغال نیروی کار باشد و نوآوری که در یک فعالیت اقتصادی توسط خود فرد ایجاد می‌شود منجر به ایجاد اشتغال در جامعه شود (سلجوقی، ۱۳۹۱، ص ۳۶).

۱. مفهوم کارآفرین و کارآفرینی

کارآفرین برای آنکه بتواند درست آنچه را که می‌اندیشد عینیت بخشد و عزم خود را عملی کند باید رئیس و کارفرمای خود باشد. کارآفرین خلاق است؛ وقتی که خلاقیت او از ذهن به عمل منتقل می‌شود نوآوری صورت می‌گیرد. نوآوری یعنی پیمودن راه نرفته. کسی که اولین بار راهی را می‌پیماید، اولین کسی است که می‌تواند خبر مخاطرات راه را برای دیگران بیاورد؛ یعنی کارآفرین خطرپذیر است (مقیم، ۱۳۹۵، ص ۳۰).

قابلیت‌هایی همچون دانش، مهارت و نگرش کارآفرینی در میان دانش‌آموختگان و به تبع آن در سطح دانشگاه‌هاست. ایجاد و توسعه دانشگاه کارآفرین، در اولین گام نیازمند شناخت عوامل تأثیرگذار بر کارآفرینی در دانشگاه است. بهره‌گیری از نیروهای کارآفرین در یک سازمان، سبب دستیابی به مراتب بالای سرآمدی آن سازمان از لحاظ اقتصادی می‌گردد. کارآفرینان می‌توانند نیروی محرکه فعالیت‌های جدید اقتصادی در جامعه شده، از این طریق از یک سو، به اشتغال‌زایی و از سوی دیگر، به رشد و توسعه اقتصادی کشور کمک کنند. آگاهی از شاخص‌های تأثیرگذار در کارآفرینی دانشگاه‌ها و رتبه‌بندی دانشگاه‌های کشور از این منظر می‌تواند کمک شایان توجهی به متولیان کارآفرینی کشور، به‌ویژه برنامه‌ریزان آموزش عالی داشته باشد (صمدآقایی، ۱۳۹۲، ص ۴۸).

با توجه به نقش و اهمیت کارآفرینی و سابقه درخشان کارآفرینان در توسعه بسیاری از کشورها و با توجه به مشکلات اقتصادی زیادی که کشور ما با آن مواجه بوده و دست‌یاری از هر سویی می‌طلبد؛ ترویج و اشاعه مفهوم کارآفرینی، بسترسازی برای فرهنگ حامی کارآفرینی و مهم‌تر از همه تربیت افراد (به‌ویژه تحصیل‌کردگان) کارآفرین سازمانی برای تمامی جوامع بخصوص برای جوامع درحال توسعه‌ای مانند ایران از اهمیت و ضرورت حیاتی برخوردار است. کارآفرینی دارای مفهومی وسیع‌تر و بالارزش‌تر از اشتغال‌زایی است. کارآفرینی دارای پیامدهای مثبت و مهم دیگری همانند بارور شدن خلاقیت‌ها، ترغیب به نوآوری و توسعه آن، افزایش اعتماد به نفس، ایجاد و توسعه فناوری، تولید ثروت در جامعه و افزایش رفاه عمومی است (صفری و معصوم‌نژاد، ۱۳۸۸، ص ۵۶).

سواد اطلاعاتی به مجموعه مهارت‌هایی اشاره دارد که فرد به واسطه آن قادر خواهد بود اطلاعات خود را تشخیص و با شناسایی منابع اطلاعاتی به تدوین روش جست‌وجو در این منابع پرداخته و پس از انجام جست‌وجو، اطلاعات به‌دست‌آمده را ارزیابی کرده و به منظور تولید اطلاعات جدید، پیوند لازم بین اطلاعات جدید را با دانش قبلی خود برقرار سازد (مجدفر، ۱۳۹۱، ص ۴۱).

توانایی تلفیق سواد اطلاعاتی با کارآفرینی دانشجویان، این امکان را فراهم می‌کند که با آگاهی از اوضاع اقتصادی و زمینه کاری خود، و دانش و تجربیاتی که قبلاً در این زمینه کسب کرده و تلفیق این دانسته‌ها با دانش مربوط به تغییرات و تحولات جدید دنیای اقتصاد، قادر به پیش‌بینی شرایط و اوضاع اقتصادی در آینده گردد و بتواند براساس برآورد صحیح از شرایط آتی، تصمیم بگیرد و قابلیت‌های

او به جای آنکه منتظر ضمانت یک پایان موفق بماند، به فکر و تلاش خود تکیه می‌کند، به مشکلات حمله می‌کند و پیش می‌رود. یعنی کارآفرین منفعل نیست و برای استقبال از آینده روحیه‌ای تهاجمی دارد. لحظه آغاز تصمیم، تنها زمانی نیست که او با ریسک مخاطره مواجه می‌شود؛ ابهام یک پایان نامعلوم، بر هر قدم این راه سایه می‌اندازد؛ یعنی کارآفرین قدرت تحمل ابهام دارد. به استقبال فردا رفتن، آخر ماجرا نیست. کسی که آگاهانه و پیشاپیش خود را در میدان مواجهه با مسائل می‌اندازد، باید توان سخت کار کردن در شرایط پرتنش را هم داشته باشد؛ یعنی کارآفرین با وجود فشار زیاد، کارایی خود را حفظ می‌کند. همچنین کارآفرین خستگی‌ناپذیر، عمل‌گرا و فرصت‌گراست (مقیمی، ۱۳۹۵، ص ۳۱).

۳. ارتباط سواد اطلاعاتی با کارآفرینی

کارآفرینی به مفهوم بهره‌گیری از فرصت‌ها، با تلاش و پشتکار بسیار و همراه با پذیرش مخاطره‌های مالی، روانی و اجتماعی است. نکته حائز اهمیت آن است که بهره‌گیری از فرصت‌ها در درجه اول مستلزم شناخت فرصت‌ها و همچنین ویژگی‌ها و مهارت‌های موردنیاز برای استفاده از این فرصت‌هاست و این شناخت و آگاهی، مستلزم کسب اطلاعات است. سواد اطلاعاتی به‌عنوان ابزار دستیابی به دانش و اطلاعات، در شناخت فرصت‌ها و بهره‌گیری از آنها، به کارآفرینان کمک شایانی می‌کند و این نقطه اشتراک سواد اطلاعاتی و کارآفرینی است. به‌طور کلی، ارتباط میان دو مؤلفه سواد اطلاعاتی و کارآفرینی را از دو بُعد می‌توان بررسی کرد:

۱. نقش و تأثیر سواد اطلاعاتی در رشد و پرورش ویژگی‌های شخصیتی که از ملزومات کارآفرینی به‌شمار می‌آیند، مانند خلاقیت، مخاطره‌پذیری، توفیق‌طلبی و استقلال‌طلبی؛

۲. نقش سواد اطلاعاتی در فرایند انجام یک فعالیت اقتصادی مبتنی بر فناوری‌های نوین در جامعه اطلاعاتی کنونی و کمک به تحقق مفهوم

کارآفرینی مبتنی بر دانش (عبدی و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۵).

توانایی در استفاده پیشرفته از منابع سواد اطلاعاتی باعث می‌شود فرد کارآفرین بتواند به اطلاعات جدید دست یابد. دارا بودن این مهارت‌ها، فرد را در تطبیق با شرایط و تصمیم‌گیری در خصوص فعالیت‌های اقتصادی خود، یاری می‌دهد. توانایی تلفیق اطلاعات با اطلاعات قبلی نیز به فرد این امکان را می‌دهد که با دانش نسبت به اوضاع اقتصادی و زمینه کاری خود، و دانش و تجربیاتی که قبلاً در این زمینه کسب کرده و تلفیق این دانسته‌ها با دانش مربوط به تغییر و تحولات جدید دنیای اقتصاد، قادر به پیش‌بینی شرایط و اوضاع اقتصادی در آینده گردد و بتواند براساس برآورد صحیح از شرایط آتی، تصمیم بگیرد (همان، ص ۸۰).

می‌توان گفت درواقع، هنوز هم تعریفی کامل و جامع که مورد پذیرش همه صاحب‌نظران قرار گیرد از واژه کارآفرینی ارائه نشده است؛ لیکن در این بین تئوری و تعاریف اقتصاددان مشهور اتریشی به نام جوزف شومپیتر (Joseph Schumpeter) از کارآفرینی و نقش کارآفرینان در فرایند توسعه مورد توافق و ارجاع اکثر محققان در این زمینه است. بر طبق نظر وی، کارآفرین نیروی محرکه اصلی در توسعه اقتصادی و موتور توسعه است و نقش وی نوآوری یا ایجاد ترکیب‌های تازه از مواد است. شومپیتر مشخصه اصلی کارآفرین را «نوآوری» می‌داند و کار یک کارآفرین را «تخریب خلاق» تعریف کرد. وی در کتاب *نظریه اقتصاد پویا* اشاره می‌کند که تعادل پویا از طریق نوآوری و کارآفرینی ایجاد می‌گردد و اینها مشخصه یک اقتصاد سالم هستند (حسینی‌خواه، ۱۳۹۰، ص ۱۰).

۲. مفهوم سواد اطلاعاتی

سواد اطلاعاتی قابلیت است که فرد را در دسترسی مفید و مؤثر به اطلاعات، ارزیابی انتقادی آن و استفاده دقیق و خلاق از اطلاعات به‌دست‌آمده به منظور رفع نیازهای اطلاعاتی خویش توانمند می‌سازد (میرزاصفی و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۷۸). در بیانی دیگر، توانایی بازیابی و تفکر درباره اطلاعات و قدرت استفاده از اطلاعات به‌عنوان یکی از ضروریات کار، زندگی و برقراری ارتباط بین انسان‌ها، توانایی مکان‌یابی اطلاعات موردنیاز و تعیین بیشترین ربط و اعتبار برای حل مشکلات می‌باشد. بنابراین می‌توان این دو مفهوم را چنین تعریف کرد: سواد اطلاعاتی قدرت دسترسی مؤثر به اطلاعات باارزش، آگاهی چگونگی سازمان‌دهی دانش و اطلاعات، روش‌های مختلف جست‌وجو، توان تشخیص مشکل، شناخت

۴. پیشینه پژوهش

ربیعی و عیسی مراد (۱۳۹۵) در تحقیقی تحت عنوان «بررسی رابطه خودکارآمدی تحصیلی با سواد اطلاعاتی دانشجویان»، نشان دادند که اثر خودکارآمدی تحصیلی بر سواد اطلاعاتی دانشجویان دبیری دوره کارشناسی معنادار است. همچنین استعداد بر سواد اطلاعاتی اثر منفی (کاهش) و معناداری بر سواد اطلاعاتی دانشجویان دارد، کوشش بر سواد اطلاعاتی اثر مثبت (افزایش) و معناداری بر سواد اطلاعاتی دانشجویان دارد و بافت نیز اثر مثبت (افزایش) بر سواد اطلاعاتی دارد که این تأثیر معنادار نیست.

صلوقی و میرزایی علی‌آبادی (۱۳۹۴) در تحقیقی تحت عنوان «بررسی وضعیت سواد اطلاعاتی دانشجویان دانشگاه کاشان» نشان می‌دهند افرادی که فنون سواد اطلاعاتی را فراگرفته‌اند، یادگیرندگانی خلاق‌تر و مستقل‌ترند. سواد اطلاعاتی کلیدی است که برای تحصیل، یادگیری مستقل، یادگیری مادام‌العمر و توسعه اجتماعی از اهمیت حیاتی برخوردار است.

عبدی و همکاران (۱۳۹۳) در تحقیقی تحت عنوان «تأثیر سواد اطلاعاتی بر قابلیت‌های کارآفرینی و خودکارآمدی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه اراک»، نشان داد که سواد اطلاعاتی بر قابلیت‌های کارآفرینی دانشجویان تأثیر دارد. همچنین، سواد اطلاعاتی بر قابلیت‌های کارآفرینی از جمله استقلال طلبی، ریسک‌پذیری، کنترل درونی، انگیزه پیشرفت و خلاقیت در دانشجویان تأثیر دارد. علاوه بر این، سواد اطلاعاتی بر خودکارآمدی دانشجویان نیز تأثیر دارد. لذا با توجه به نتایج این پژوهش پیشنهاد گردید با فعال شدن کمیته سواد اطلاعاتی در کمیسیون وزارت علوم، این کمیته با طراحی و اجرای برنامه‌های آموزشی و اجرای کارگاه‌های آموزشی و ایجاد یک واحد درسی عمومی برای کلیه رشته‌ها، مبحث سواد اطلاعاتی را در آموزش رسمی کشور و جزء برنامه‌های بلندمدت دولت قرار دهد، تا از این طریق با تأثیر بر قابلیت‌های کارآفرینی و خودکارآمدی به رشد و پرورش قابلیت‌ها و ویژگی‌های کارآفرینی و خودکارآمدی دانشجویان کمک شود.

میرزاصفی و همکاران (۱۳۹۵)، در تحقیقی تحت عنوان «بررسی رابطه بین سواد اطلاعاتی و قابلیت‌های کارآفرینی دانشجویان دوره‌های تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان»، نشان

دادند که بین میزان سواد اطلاعاتی و قابلیت‌های کارآفرینی دانشجویان، رابطه‌ای معنی‌دار وجود دارد. نتایج تحلیل رگرسیون نشان داد قابلیت‌های کارآفرینی بیشترین رابطه را با توانایی ارزیابی نقادانه اطلاعات و کمترین رابطه را با توانایی کاربرد هدفمند اطلاعات داشته است.

نعمتی و همکاران (۱۳۹۴)، در تحقیقی تحت عنوان «رابطه مهارت‌های ارتباطی و مهارت‌های کارآفرینی در میان دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی و خوارزمی» نشان دادند: بین میانگین‌های مهارت‌های ارتباطی و مهارت‌های کارآفرینی دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی و خوارزمی، تفاوت معنادار وجود نداشته و علاوه بر آن بین مهارت‌های ارتباطی با مهارت‌های کارآفرینی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

دیوید (۲۰۱۸) در مقاله‌ای تحت عنوان «آموزش کارآفرینی دانشجویان در سطح دانشگاه‌ها»، نشان داد که ایجاد قالب ذهنی مناسب برای کارآفرینی، از طریق افزایش آگاهی‌ها به مراحل کارآفرینی، ترس‌های بی‌مورد از میان برداشته شود. آموزش مهارت‌های کارآفرینی، به‌ویژه در تمام سطوح آموزشی در این زمینه همه‌گیر شود. برای کاهش مشکلات مالی کسب و کارها، به‌ویژه در سال‌های اولیه فعالیت، تخفیف‌های مالیاتی برای این گروه در نظر گرفته می‌شود. با هدف تشویق نوآوری، این تخفیف برای آن دسته از کسب‌وکارها که مبنای کارشان نوآوری است، بیشتر شود.

پل‌اورگرگن (۲۰۱۷) در تحقیقی تحت عنوان «درک زبان سواد اطلاعاتی» اعلام داشته، که درک زبان سواد اطلاعاتی برای استفاده مؤثر از منابع کتابخانه ضروری است. نتایج مطالعات اخیر نشان می‌دهد که دانش‌آموزان دوره کارشناسی به چنین درکی هنوز نرسیده‌اند و به نویسندگان توصیه می‌کنند که کتابداران، با کارکنان دانشکده، مجدداً ارزش‌های سواد اطلاعاتی را بررسی کنند. این مقاله با در نظر گرفتن چند ایده از زبان فلسفه، برای درک چالش‌های معنایی که کتابداران در آموزش دادن به کاربران با آن مواجه می‌شوند به وجود آمده است هرگونه تعبیر مجدد سواد اطلاعاتی باید کاربرد عادی و تخصصی خود را شناسایی کرده و مفاهیم کلیدی آن پیچیده‌تر باشد.

ایسلمان‌نگا یوسف (۲۰۱۷) در تحقیقی تحت عنوان «عوامل مؤثر بر کارآفرینی دانشجویان دانشگاه‌های بین‌المللی مالزی»، نشان

دوم ۹۶-۹۷ بودند که در سه دانشکده علوم انسانی، علوم پایه، فنی و مهندسی مشغول به تحصیل بودند و طبق آمار ۱۲۷۱ نفر بودند. نمونه آماری این تحقیق شامل ۲۹۵ نفر از دانشجویان مقطع تحصیلات تکمیلی (ارشد و دکترا) دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم در نیم‌سال دوم ۹۶-۹۷ بودند که براساس فرمول کوکران به شیوه تصادفی (طبقه‌ای) چندمرحله‌ای انتخاب شدند. برای گردآوری داده‌ها از دو پرسش‌نامه زیر استفاده شد:

پرسش‌نامه کارآفرینی مارگریت هیل: این پرسش‌نامه توسط مارگریت هیل (۱۹۸۴) در قالب ۴۸ سؤال طراحی شد که ابعاد افعال سازمانی، نگرش فردی، انعطاف‌پذیری، وضعیت پاداش، رهبری کارآفرین، فرهنگ کارآفرین را مورد بررسی قرار می‌دهد. این پرسش‌نامه با طیف ۵ درجه‌ای لیکرت درصدد سنجش ابعاد (افعال سازمانی، نگرش فردی، انعطاف‌پذیری، وضعیت پاداش) می‌باشد. نمره‌گذاری این پرسش‌نامه به روش ۵ گزینه‌ای لیکرت می‌باشد. برای مشخص نمودن پایایی پرسش‌نامه معادل ۰/۸۵ براساس آلفای کرونباخ به دست آمد.

۲. پرسش‌نامه سواد اطلاعاتی یزدانی: پرسش‌نامه سنجش سطح سواد اطلاعاتی دانشجویان توسط یزدانی (۱۳۹۱) در قالب ۳۰ سؤال در طیف ۵ درجه‌ای لیکرت طراحی شد که مبتنی بر همان پنج قابلیت و مهارت‌های استاندارد سواد اطلاعاتی مصوب «انجمن کتابخانه‌های دانشکده‌ای و پژوهشی» است؛ این مهارت‌ها، شامل موارد تعریف نیاز اطلاعاتی، یافتن اطلاعات، ارزش‌یابی اطلاعات، سازمان‌دهی اطلاعات، و تبادل (اشاعه) اطلاعات، می‌شدند. پایایی این پرسش‌نامه معادل ۰/۸۰ براساس آزمون آلفای کرونباخ با استفاده از نرم‌افزار spss به دست آمده است.

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها علاوه بر روش‌های توصیفی از آزمون همبستگی پیرسون، t برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل و رگرسیون چندمتغیره در قالب نرم‌افزار تحلیل آماری spss استفاده شد.

۶. یافته‌ها

در این بخش، یافته‌ها براساس ترتیب فرضیه‌های تحقیق در قالب جداول زیر ارائه شده است:
فرضیه اول تحقیق: کارآفرینی در دانشجویان مرد و زن متفاوت است.

داد هدف‌ها، محتوا، راهبردهای یاددهی و یادگیری، شیوه‌های مدیریت و نظارت و ارزش‌یابی و الگوهای اطلاعاتی و زمینه خانوادگی، تمایل به استقلال، نیاز به دستیابی ذهنی هنجارها و متغیرهای جدید مؤثر در کارآفرینی، آموزش کارآفرینی باید بیش از سطح متوسط در آموزش کارآفرینی مدنظر قرار گیرد.

لانینگ و جیل (۲۰۱۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «عوامل مؤثر بر سواد اطلاعاتی دانشجویان کالج»، نشان دادند که مهارت‌های سواد اطلاعاتی با دو نمره نوشتن دانشجویان و نمرات دوره‌های نهایی رابطه مثبت دارد. یافته‌های این مطالعه برای برنامه‌های آموزش کتابخانه‌ای و یکپارچه برای بهبود مهارت‌های سواد اطلاعاتی دانشجویان ضروری است.

زوهونگ (۲۰۱۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «کیفیت آموزش کارآفرینی دانشجویان کالج» نشان داد که این زمینه‌های اجتماعی و ویژگی‌های اقتصادی و نظریه اقتصادی، نظریه روان‌شناختی و رفتاری، نظریه اکولوژیک، تفسیر فرهنگی، پیشینه اخلاقی، دیدگاه مبتنی بر منابع و دیدگاه شبکه می‌تواند بر انگیزه و تصمیم‌گیری دانشجوی کارآفرین در کالج تأثیر بگذارد. علاوه بر این خواسته‌های ذهنی و منافع دانشجویان، ویژگی‌های اصلی برای شناسایی کارآفرینان بالقوه است. آموزش کارآفرینی بر مبنای وضعیت کنونی می‌تواند خطرات را کاهش داده و مزایای کارآفرینان را افزایش دهد؛ به طوری که غیرمستقیم بر تصمیم‌گیری کارآفرینان تأثیر می‌گذارد.

براین اساس این پژوهش درصدد تعیین رابطه بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم است. تحقیق حاضر بر آن است به این پرسش پردازد که وضعیت رابطه بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد قم چگونه است؟

۵. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و به لحاظ شیوه گردآوری اطلاعات، توصیفی از نوع همبستگی است. جامعه آماری شامل کلیه دانشجویان مقطع تحصیلات تکمیلی (ارشد و دکترا) دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم در نیم‌سال

سواد اطلاعاتی و قدرت تبیین‌کنندگی آن برای کارآفرینی دانشجویان / سیف‌اله فضل‌الهی قمشی و... ■ ۱۰۷

جدول ۳: آمار توصیفی سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	میانگین	انحراف معیار	تعداد
سواد اطلاعاتی	۶۰.۵۸	۱۰.۶۹۹	۲۹۵
کارآفرینی	۵۵.۲۰	۱۰.۶۴۸	۲۹۵

سواد اطلاعاتی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۶۰ درصد، برآورد شده است.

کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۵۵ درصد، برآورد شده است.

جدول ۴: نتایج همبستگی خطی سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	میزان همبستگی	سطح اطمینان	تعداد
سواد اطلاعاتی با کارآفرینی	.۱۹۵	...	۲۹۵

داده‌های جدول بالا، نتایج همبستگی خطی سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم را نشان می‌دهد. براساس نتایج به‌دست آمده، بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم، با اطمینان ۹۹ درصد، رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

جدول ۵: خلاصه مدل رگرسیون برای سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	میزان همبستگی	میزان F	سطح اطمینان
چندگانه <td>ضرب تعین <td>مدل رگرسیون <td>مدل رگرسیون </td></td></td>	ضرب تعین <td>مدل رگرسیون <td>مدل رگرسیون </td></td>	مدل رگرسیون <td>مدل رگرسیون </td>	مدل رگرسیون
سواد اطلاعاتی و کارآفرینی	.۱۹۵	.۰۳۸	۱۱۵۴۹
			۰۰۱

داده‌های جدول بالا، خلاصه مدل رگرسیون برای سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم را نشان می‌دهد.

براساس نتایج به‌دست آمده از مدل رگرسیونی؛ بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم، به میزان ۰/۱۹۵ رابطه وجود داشته و معنادار است. براین اساس با اطمینان ۹۹ درصد، رابطه سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم معنادار است. به عبارت دیگر، قدرت تبیین‌کنندگی سواد اطلاعاتی برای کارآفرینی دانشجویان ۱۱.۵۴۹ درصد است.

فرضیه چهارم تحقیق: بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات - ارزیابی اطلاعات - نیاز اطلاعاتی - سازمان‌دهی اطلاعات - تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات

جدول ۱: آمار توصیفی مقیاس کلی کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیر	دانشجویان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	کجی	کسیدگی	کمینه	بیشینه	دامنه تغییرات
مقیاس کلی کارآفرینی	زن	۱۵۵	۵۷/۱۶	۹۶/۸	۵۸۱	۰/۱۲۶	۴۲	۸۵	۴۳
	مردان	۱۴۰	۵۳/۰۴	۱۱۳/۸	۰/۱۰۹	۵۱۵	۴۲	۸۵	۴۳
	جمع	۲۹۵	۵۵/۲۰	۱۰۶/۸	۰/۱۹۱	۵۱۶	۴۲	۸۵	۴۳

براساس نتایج به‌دست آمده، میانگین مقیاس کلی کارآفرینی در دانشجویان زن (۵۷/۱۶) و در دانشجویان مرد (۵۳/۰۴) به دست آمده است. در مقایسه میانگین مقیاس کلی کارآفرینی، در دانشجویان مرد و زن نشان می‌دهد براساس آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل، بین میانگین‌ها تفاوت معنادار آماری دیده نشد؛ از این رو، فرضیه رد شد.

فرضیه دوم تحقیق: مقیاس کلی سواد اطلاعاتی در دانشجویان مرد و زن متفاوت است.

جدول ۲: آمار توصیفی مقیاس کلی سواد اطلاعاتی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیر	دانشجویان	تعداد	میانگین	انحراف معیار	کجی	کسیدگی	کمینه	بیشینه	دامنه تغییرات
مقیاس کلی سواد اطلاعاتی	زن	۱۵۵	۵۹/۵۴	۱۲/۰۸	۹۲۸	۰/۰۶۴	۴۴	۸۶	۴۳
	مردان	۱۴۰	۶۱/۳۳	۸/۱۴	۹۰۵	۰/۰۳۷	۴۴	۸۶	۴۳
	جمع	۲۹۵	۶۰/۵۴	۱۰/۶۹	۸۶۶	۰/۰۳۵	۴۴	۸۶	۴۳

براساس نتایج به‌دست آمده، میانگین مقیاس کلی سواد اطلاعاتی در دانشجویان زن (۵۹/۵۴) و در دانشجویان مرد (۶۱/۳۳) به دست آمده است. در مقایسه براساس آزمون t برای مقایسه میانگین دو گروه مستقل، بین میانگین‌ها تفاوت معنادار آماری دیده نشد و فرضیه رد شد.

فرضیه سوم تحقیق: بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم رابطه وجود دارد. برای بررسی این فرضیه از رگرسیون تک‌متغیره استفاده شده است.

تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم رابطه وجود دارد. برای بررسی این فرضیه از رگرسیون چندمتغیره استفاده شده است.

جدول ۶: آمار توصیفی مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	میانگین	انحراف معیار	تعداد
کارآفرینی	۵۵.۲۰	۱۰.۶۴۸	۳۹۵
مکان‌یابی اطلاعات	۵۹.۹۶	۱۲.۷۶۲	۳۹۵
ارزیابی اطلاعات	۶۱.۸۳	۱۴.۱۶۲	۳۹۵
نیاز اطلاعاتی	۶۴.۰۵	۱۱.۳۷۶	۳۹۵
سازمان‌دهی اطلاعات	۵۶.۵۲	۱۷.۰۹۷	۳۹۵
تبادل اطلاعات	۶۱.۹۴	۱۱.۰۳۴	۳۹۵

داده‌های جدول بالا، آمار توصیفی مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم را نشان می‌دهد. کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۶۰ درصد، برآورد شده است. مکان‌یابی اطلاعات در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۵۹ درصد، برآورد شده است. ارزیابی اطلاعات در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۶۱ درصد، برآورد شده است. نیاز اطلاعاتی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۶۴ درصد، برآورد شده است. سازمان‌دهی اطلاعات در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۵۶ درصد، برآورد شده است. تبادل اطلاعات در دانشجویان تحصیلات تکمیلی، بیش از ۶۱ درصد، برآورد شده است.

جدول ۷: نتایج همبستگی خطی مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	میزان همبستگی	سطح اطمینان	تعداد
مؤلفه مکان‌یابی اطلاعات با کارآفرینی	۰.۱۵۹	۰.۰۳	۳۹۵
ارزیابی اطلاعات با کارآفرینی	۰.۱۰۸	۰.۳۲	۳۹۵
نیاز اطلاعاتی با کارآفرینی	۰.۱۵۴	۰.۰۴	۳۹۵
سازمان‌دهی اطلاعات با کارآفرینی	۰.۱۹۲	۰.۰۰	۳۹۵
تبادل اطلاعات با کارآفرینی	۰.۰۹۲	۰.۵۸	۳۹۵

براساس نتایج به‌دست‌آمده: بین مکان‌یابی اطلاعات با کارآفرینی رابطه معناداری وجود دارد.

بین ارزیابی اطلاعات با کارآفرینی رابطه معناداری وجود دارد. بین نیاز اطلاعاتی با کارآفرینی با رابطه معناداری وجود دارد. بین سازمان‌دهی اطلاعات با کارآفرینی با رابطه معناداری وجود دارد. بین تبادل اطلاعات با کارآفرینی رابطه معناداری وجود ندارد. جدول ۸: خلاصه مدل رگرسیون برای مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم

متغیرها	همبستگی	ضریب تعیین	میزان F مدل	سطح اطمینان
چندگانه	۰.۳۳۲	۰.۰۵۴	۳.۳۷۵	۰.۰۰۷

نیاز اطلاعاتی - سازمان‌دهی اطلاعات - تبادل اطلاعات و کارآفرینی
مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات - ارزیابی اطلاعات -

براساس نتایج به‌دست‌آمده از مدل رگرسیونی؛ بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات، تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم، به میزان ۰/۳۳۲ رابطه وجود داشته و معنادار است.

براین اساس با اطمینان ۹۹ درصد، مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم معنی‌دار است.

بحث و نتیجه‌گیری

توانایی در استفاده پیشرفته از منابع سواد اطلاعاتی باعث می‌شود فرد کارآفرین بتواند به اطلاعات جدید دست یابد. دارا بودن این مهارت‌ها، فرد را در تطبیق با شرایط و تصمیم‌گیری در خصوص فعالیت‌های اقتصادی خود، یاری می‌دهد. توانایی تلفیق اطلاعات با اطلاعات قبلی نیز به فرد این امکان را می‌دهد که با دانش نسبت به اوضاع اقتصادی و زمینه کاری خود، و دانش و تجربیاتی که قبلاً در این زمینه کسب کرده است و تلفیق این دانسته‌ها با دانش مربوط به تغییرات و تحولات جدید دنیای اقتصاد، قادر به پیش‌بینی شرایط و اوضاع اقتصادی در آینده گردد.

و بتواند براساس برآورد صحیح از شرایط آتی، تصمیم بگیرد. نتایج تحقیق با هدف «تعیین رابطه بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم» و کلیه مؤلفه‌های آن شامل مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) نشان داد: بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. این نتیجه با یافته‌های میرزاصفی و همکاران (۱۳۹۵) و عبدی و همکاران (۱۳۹۳) مبنی بر وجود رابطه بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی تناسب دارد. براساس نتایج به‌دست‌آمده از مدل رگرسیونی؛ بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم، به میزان ۰/۲۵۶ رابطه وجود داشته و با اطمینان ۹۹ درصد معنادار است. مؤلفه‌های ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی در دانشجویان، تبادل اطلاعات در دانشجویان، بیشترین تأثیرات را در کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی را دارا بود. در عصر حاضر که به «عصر اطلاعات» معروف است و در جامعه‌ای که جامعه اطلاعاتی نام نهاده شده است، مهارت دستیابی مؤثر به اطلاعات موردنیاز، با صرف حداقل زمان و هزینه، یک مهارت ارزشمند و اساسی برای همه افرادی است که به دنبال کارآفرینی هستند؛ مهارتی که امروزه آن را سواد اطلاعاتی می‌نامند. نکته حایز اهمیت آن است که بهره‌گیری از فرصت‌ها در درجه اول مستلزم شناخت فرصت‌ها و همچنین ویژگی‌ها و مهارت‌های موردنیاز برای استفاده از این فرصت‌هاست و این شناخت و آگاهی، مستلزم کسب اطلاعات است. سواد اطلاعاتی به‌عنوان ابزار دستیابی به دانش و اطلاعات، در شناخت فرصت‌ها و بهره‌گیری از آنها، به کارآفرینان کمک شایانی می‌کند و این نقطه اشتراک سواد اطلاعاتی و کارآفرینی است. سواد اطلاعاتی مجموعه‌ای از توانمندی‌هاست که افراد را قادر می‌سازد دریابند چه موقع به اطلاعات نیاز دارند و نیز توانایی مکان‌یابی، ارزیابی و به‌کارگیری مؤثر اطلاعات موردنیاز را فراهم می‌سازد. همچنین نتایج گویای این بود که سطح آگاهی دانشجویان از سواد اطلاعاتی بالاتر از متوسط و قابلیت‌های کارآفرینی دانشجویان مورد مطالعه بالاتر از متوسط بود. رابطه معناداری بین سواد اطلاعاتی و قابلیت‌های کارآفرینی در دانشجویان وجود دارد و ۹۱ درصد تغییرات قابلیت‌های کارآفرینی را متغیر سواد اطلاعاتی تبیین می‌کند. بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و

کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم رابطه وجود دارد. براساس نتایج به‌دست‌آمده از مدل رگرسیونی؛ بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) در دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم، رابطه وجود داشته و معنادار است. یافته‌های تحقیق حاضر، فرضیه فوق را تأیید می‌کند. یکی از عوامل مهم ایجاد تفکر و انگیزه کارآفرینی در سازمان‌های آموزشی، آموزش دانشجویان و بالا بردن سطح علمی و دانش فنی آنان برای ورود به جامعه کاری است. جهت بنای کارآفرینی و ایجاد انگیزه و خلاقیت کارآفرینی در سازمان‌های آموزشی، عوامل اصلی و اساسی که باید مورد توجه مدیران و مسئولان سازمان‌های آموزشی باشند، عوامل سواد اطلاعاتی مهارتی پیشرفته جهت شناخت، کشف، ارزیابی، و کاربرد اطلاعات است که می‌تواند از طریق (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) صورت پذیرد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که مهم‌ترین عامل مؤثر در حرکت کارآفرینی از قوه به فعل، به‌روز روحیه کارآفرینی در دانشجویان از طریق آموزش سواد اطلاعاتی است. سواد اطلاعاتی با مهارت‌های فناوری اطلاعات مرتبط است؛ درعین حال تبعات بزرگ‌تری برای افراد، نظام آموزشی، و جامعه به دنبال دارد. دانشگاه‌ها و دانشکده‌ها از جمله مراکزی هستند که با مفهوم سواد اطلاعاتی همانندی زیادی دارند، لذا، توجه و دقت در میزان سرمایه‌گذاری، شیوه برنامه‌ریزی، و نظارت بر عملکرد این سازمان‌ها می‌تواند به ارتقای مفهوم سواد اطلاعاتی در بلندمدت کمک کند. پس از یافتن اطلاعات موردنیاز، نوبت به بهره‌گیری از اطلاعات می‌رسد که خود نیازمند مهارت‌های ویژه‌ای است. این مهارت‌ها که عموماً با تعامل، گفت‌وگو، خواندن، گوش دادن، بررسی، پرسش، و تأمل در خصوص اطلاعات سروکار دارند، تصمیم‌گیری در خصوص انتخاب اقسام اطلاعاتی با ارزش و استخراج مناسب‌ترین اطلاعات را میسر می‌سازند. براین‌اساس دانشجویان در این مرحله باید تصمیم بگیرند که چه چیزی با ارزش است و از میان آنها اطلاعات ضروری را استخراج نمایند. پرورش افراد با سواد اطلاعاتی نیازمند مدارس و دانشکده‌های مناسبی است و لازم است مفهوم سواد اطلاعاتی در برنامه‌های یادگیری آنها گنجانده و ادغام شود، به طوری که فراگیران بتوانند نقش یک رهبر را در تجهیز افراد و مؤسسه‌ها ایفا کنند و از این طریق مزیت فرصت‌های موجود در جامعه اطلاعاتی را از آن خود سازند.

پیشنهادها

نتایج پژوهش نشان داد که بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اسلامی قم رابطه وجود دارد، براین اساس پیشنهادهای ذیل مطرح می‌گردد:

با توجه به نتایج تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین سواد اطلاعاتی و کارآفرینی پیشنهاد می‌شود در راستای توسعه کارآفرینی، برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و آموزش و ارتقای سواد اطلاعاتی دانشجویان تحصیلات تکمیلی مورد توجه قرار گیرد.

با توجه به نتایج تحقیق مبنی بر وجود رابطه بین مؤلفه‌های سواد اطلاعاتی (مکان‌یابی اطلاعات، ارزیابی اطلاعات، نیاز اطلاعاتی، سازمان‌دهی اطلاعات و تبادل اطلاعات) و کارآفرینی در دانشجویان تحصیلات تکمیلی پیشنهاد می‌گردد با توجه به خاستگاه ویژه مراکز و مؤسسه‌های آموزشی و پژوهشی و نقش ارزنده آنها در تولید جامعه با سواد اطلاعاتی لازم است این مراکز با تجدیدنظر و اصلاح برنامه‌های تحصیلی خود و ادغام توانمندی‌های سواد اطلاعاتی برای رسیدن به این مهم، گام‌های اساسی بردارند.

با توجه به نتایج تحقیق در ترویج کارآفرینی دو هدف اساسی از جمله تقویت خلاقیت، نوآوری، ایجاد انگیزش بین دانشجویان و فارغ‌التحصیلان که منجر به ایجاد کارآفرینی جدید شود، هدایت و تشویق کارآفرینان به سوی کسب مهارت‌های لازم مطرح است. لذا به منظور بهبود کارآفرینی در دانشجویان پیشنهاد می‌شود شرکت‌های دانش‌بنیان به دانشگاه‌ها وصل شوند، از دل دانشگاه‌های بزرگ کشور شرکت‌های دانش‌بنیان متولد می‌شود؛ یعنی دانش‌آموختگان دانشگاهی، دیگر منتظر استخدام نخواهند بود و خودشان با ایده خود می‌توانند برای خود و سایر هم‌کلاسی‌های خود رونق اقتصاد و شغل ایجاد کنند و به تولید ثروت برسند.

منابع.....

- حسینی‌خواه، علی، ۱۳۹۰، «امکان و ضرورت آموزش کارآفرینی در مدارس»، *مطالعات برنامه‌درسی*، سال سوم، ش ۱۱، ص ۹۴-۶۶.
- ریبعی، سیده‌لیلا و ابوالقاسم عیسی‌مراد، ۱۳۹۵، *بررسی رابطه خودکارآمدی تحصیلی با سواد اطلاعاتی دانشجویان دبیری دوره کارشناسی*، چهارمین همایش علمی - پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران.
- سعیدی‌کیا، مهدی، ۱۳۹۲، *کارآفرینی*، تهران، آها.

سلجوقی، سیدمحمد، ۱۳۹۱، *کارآفرینی ایجاد و توسعه کسب‌وکار جدید*، کرمان، خدمات فرهنگی.

صالحی سیاوشانی، سمانه، ۱۳۹۳، *بررسی تناسب انگیزه کارآفرینی و تحصیل دانشجویان دانشکده کارآفرینی دانشگاه تهران*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت کارآفرینی، تهران، دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران.

صدوقی، مجید و فاطمه میرزایی علی‌آبادی، ۱۳۹۴، *بررسی وضعیت سواد اطلاعاتی دانشجویان دانشگاه کاشان در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳*، در: اولین همایش ملی اطلاعات، ارتباطات، مردم و جامعه.

صفری، احمدرضا و زهرا معصوم‌نژاد، ۱۳۸۸، *کارآفرینی*، تهران، دانش و فن. صمدآقایی، جلیل، ۱۳۹۲، *خلاقیت جوهره کارآفرینی*، تهران، مرکز کارآفرینی دانشگاه تهران.

عبدی، منصور و همکاران، ۱۳۹۳، *تأثیر سواد اطلاعاتی بر قابلیت‌های کارآفرینی و خودکارآمدی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشجویان تحصیلات تکمیلی دانشگاه اراک*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اراک، دانشکده علوم انسانی دانشگاه اراک.

مجدرفر، حسین، ۱۳۹۱، *دانشگاه کارآفرین*، تهران، دانشگاه صنعتی شریف. مقیمی، سیدمحمد، ۱۳۹۵، *کارآفرینی*، تهران، فراندیش.

میرزاصفی، اعظم و همکاران، ۱۳۹۵، «بررسی رابطه بین سواد اطلاعاتی و قابلیت‌های کارآفرینی دانشجویان دوره‌های تحصیلات تکمیلی دانشگاه اصفهان»، *کتابداری و اطلاع‌رسانی آستان قدس رضوی*، دوره هجدهم، ش ۴، ص ۲۶۸-۲۴۱.

نعمتی، محمدعلی و همکاران، ۱۳۹۴، «رابطه مهارت‌های ارتباطی و مهارت‌های کارآفرینی در میان دانشجویان دانشگاه علامه طباطبائی و خوارزمی»، *پژوهش در نظام‌های آموزشی*، دوره نهم، ش ۳۱.

David C. Mowery, Scott Shane, 2018, "Introduction to the Special Issue on University Entrepreneurship National Bureau of Economic Research", Robert H. Smith School of Business, *University of Maryland*, College Park, Maryland 20742.

Ilesanmibenga, Joseph, 2017, *Factors Influencing International Student Entrepreneurial Intention in Malaysia*. *Institute of Malaysian and International Studies*, Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM), Kuala Lumpur, Malaysia.

Lanning, Scott & Jill Mallek, 2017, *Factors Influencing Information Literacy Competency of College Students*, *The Journal of Academic Librarianship*.

Paul Orgeron, Jean, 2017, *Understanding the Language of Information Literacy*, *The Journal of Academic Librarianship*, doi.org/10.1016/j.acalib.2017.10.004.

Zhou Hong, Tao Hong, Zhong Cui and Wang Luzhuang, 2012, "Entrepreneurship Quality of College Students Related to Entrepreneurial Education School of Business", *Zhejiang University City College*, Hangzhou, China.

The Information Literacy and its Explanatory Power for the Entrepreneurship of the Students

Afsaneh Sadeghi Majd / M.A. in Educational Management, Qom Islamic Azad University

afsanesadeghiifo@gmail.com

✉ Seyfallah Fazlollahi Ghomshi / Assistant Professor Qom Islamic Azad University

fazlollahigh@yahoo.com

Received: 2020/11/10 - Accepted: 2021/03/06

Abstract

Using a functional, descriptive and correlational research method, this paper seeks to investigate the relationship between information literacy and entrepreneurship of graduate students. The statistical population was 1271 postgraduate students of Islamic Azad University of Qom in the second semester of 1996-97 H.SH. the statistical sample of 295 people who were selected by stratified random sampling. For data collection, two standard questionnaires of information literacy, Yazdani (2012) and entrepreneurship, Margaret Hill (1984) were used with a reliability of 0.80 and 0.85 according to Cronbach's alpha. Data analysis, based on descriptive and inferential methods at the level of t-tests to compare the means of two independent groups, Pearson correlation test and multivariate regression in the form of SPSS statistical analysis software showed that there is a positive and significant relationship between entrepreneurship and information literacy of graduate students. There is a relationship between information literacy components (information location, information evaluation, information needs, information organization and information exchange) and the entrepreneurship of the students that the explanatory power of organizing information is greater than all the components. Despite the better situation of entrepreneurship and information literacy in male students, no significant difference was observed with female students.

Keywords: information literacy, entrepreneurship, graduate students, Islamic Azad University.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

The Discourse Making of the Current of Hypocrisy for Changing the Computational System of the Islamic Society in Quran and Traditions

✉ **Shubair Firuzian** / PhD Student in Comparative Interpretation of the Holy Quran University of the Quranic Sciences and Education, Qom Branch firuzian62@gmail.com

Hadi Nasiri / Assistant Professor Department of Quranic Sciences University of the Quranic Sciences and Education Qom Branch h.nasiri.218@gmail.com

Mohamad Javad Norozi / Associate Professor, Department of Political Science IKI

Received: 2020/10/13 - **Accepted:** 2021/02/11

mohamadjavadnorozi@yahoo.com

Abstract

The most fundamental activity of the current of hypocrisy in the Islamic society is the discourse making from their eclectic ideas for changing the intellectual computational of the people of the society and aligning it with the counter-revolutionary ideas of the current of hypocrisy to prepare the conditions for overthrowing the Islamic system, which is the ultimate goal of the current of hypocrisy. To make a discourse based on their thoughts and to influence people's perceptions, this current uses a variety of "verbal" and "media" methods. While analyzing the verses of the Holy Quran and the narrations of the Ahl al-Bayt (PBUT), this paper enumerates and analyzes the numerous verbal and media methods of the current of hypocrisy for changing the mental and intellectual computational of the people of society. To this end, the above methods are divided into two categories: "direct effects on the people's perception" and "indirect effects on the people's perception."

Keywords: hypocrisy, hypocrites, discourse making, computational system, the Holy Quran.

The Sociological Analysis of the Status of Rationalism and Emotionalism in Islam

✉ **Maryam Mokhtari** / Associate Professor Department of Sociology Yasuj University mmokhtari@yu.ac.ir
Sayad Kheradmand / M.A. in Sociology Yasuj University sayadkheradmand@yahoo.com

Received: 2020/09/16 - **Accepted:** 2021/01/31

Abstract

The nature and the concept of intellect and emotion and, more importantly, their status in religion and religiosity have always been considered by thinkers of religion and the epistemology of religion. As some have emphasized the role of emotion and some the role of intellect. Using qualitative-analysis and desk-research method, this paper studies the status of rationalism and emotionalism in Islam. The results show that Islam does not have a one-dimensional view on this issue, rather the religious texts of Islam, especially the Holy Quran, have paid special attention to intellect and emotion at the same time. Rationalism has been proposed mostly with an ontological approach in the field of world order, epistemology, proof of the existence of God, social relations, legislation, and basically the macro level of religiosity. Emotionalism also inspires love and affection for the Creator of the universe and fellow human beings and it is often discussed in the personal sphere and personal relations of man with the Creator of the universe.

Keywords: rationalism, emotionalism, religion, Islam.

ilm Women from the Perspective of Quran and Tradition

✉ **Maliheh Karami** / M.A. in Quranic and Hadith Sciences, Kashan University yaamahdi1369@gmail.com
Morteza Emami / Assistant Professor Department of Islamic Education Kashan Universityot emami@kashanu.ac.ir

Received: 2020/06/28 - **Accepted:** 2020/12/05

Abstract

The veil has cultural, social, political and economic dimensions and also has religious, spiritual, dignified, identical and behavioral components that can be studied from different angles. Given the impacts and interactions between the soul and action, the question is, what is basically the relationship between the soul and human clothing from the perspective of the Quran? What is the process of formation and evolution of the soul and practice in Islamic philosophy and in relation to the hijab? Using a descriptive-analytical method and studying the interpretive, philosophical, narrative and some sociological and psychological propositions, this paper seeks to study the topics such as the existence of the soul as well as the mutual interaction of the soul with action and vice versa and the embodiment of actions the results show that basically the relationship between hijab and the status and sanctity of Muslim women and faith is an objective and real relationship. The results show that, basically, hijab has an objective and real relationship with the status and sanctity of Muslim women and faith.

Keywords: hijab, soul, Muslim women, Quran, clothes.

The Dimensions and Indicators of the New Islamic-Iranian Civilization from the Perspective of the Supreme Leader

Mohammad Fooladi / Associate Professor Department of Sociology IKI fooladi@iki.ac.ir

✉ **Fatemehsadat Hosseini** / PhD Student in Islamic History and Civilization Qom Islamic Azad University

Received: 2020/12/16 - **Accepted:** 2021/03/07 hosseini.feteme388@gmail.com

Abstract

From the viewpoint of the Supreme Leader, Islamic civilization is the common vision of the Islamic Ummah at the macro level and the model of life in Islamic societies at the micro level. In his view, the process of realization of the Islamic civilization has an identifiable process that the formation of the Islamic system, the Islamic state and the Islamic society are among its most important preliminaries. According to Ayatollah Khamenei's theory of civilization, the evolutionary movement of the Islamic Republic of Iran depends on the "civilizational approach" and the realization of important and strategic requirements, which it is worthwhile for scientific and intellectual scholars to explain this theory. Using descriptive-analytical and citation analysis method this paper studies the four cultural, social, economic and political dimensions of progress in the new Islamic-Iranian civilization, from the perspective of the Supreme Leader. Below each dimension, indicators are presented. Methodologically, the formation of the theory of the civilization thought of the Leader of the Revolution has specific characteristics, which are, (I) this idea has emerged in the context of the historical analysis of the civilization experience of the beginning of Islam and the evolution of the presence of Shiism in the field of government in recent centuries. (II) His thought is based on his jurisprudential, philosophical abilities and government positions. (III) This theory develops within the experience of the Revolution and the Islamic Republic of Iran in the present era.

Keywords: civilization, dimensions of Islamic civilization, cultural and social characteristics.

An Evaluation of the Concept of the "Spouses Self-supporting" in Refusing Childbearing from the Islamic Viewpoint

✉ **Ali Malakoutinia** / PhD in Nahj al-Balagheh Science and Education, Quran and Hadith University
Zeinab Sadat-e Nikouei Roozbehani / BA in Hadith Sciences, Quran and Hadith University

alim2200@gmail.com
 Z.sadat@mihanmail.ir

Received: 2020/09/01 - **Accepted:** 2021/03/10

Abstract

The studies regarding the contemporary Iranian families' willingness to childbearing suggests a kind of change in attitudes and desires in this respect. They seem to have important concerns that can be studied and evaluated in the economic, cultural, social and biological fields. Meanwhile, "self-protection / self-preservation" has been declared the most important concern in refusing childbearing by spouses. Using a descriptive-analytical method this paper show that the "spouses self-supporting" is one of the influential variables in refusing childbearing in families. Islamic studies shows that this idea has many problems and consequences that call into question its validity among its supporters. It is therefore appropriate for the men and women of contemporary society to reconsider this idea to provide the ground for childbearing and increasing the young and efficient population of Islamic Iran on a larger scale.

Keywords: childbearing ethics, spouses self-supporting, reluctance to have children, family, Islamic approach to population growth.

The Demographic Issues of Celibacy of Women and Girls in Iran; Causes and Effects

Seyed Hossein Sharafuddin / Associate Professor Department of Sociology IKI

sharaf@qabas.net

Received: 2020/11/16 - **Accepted:** 2021/03/01

Abstract

Among the social issues in women and the family studies in today's Iranian society is the growing trend of "celibacy of women and girls". Singleness, including primary and secondary celibacy, arises from various personal and structural causes and factors, and has harmful effects and consequences on the individual and social issues. Given the sacred status of marriage and family formation in the religious texts and the discourse of Iranian society, delay in marriage, especially prolonged delay or definite refusal, conflicts with the philosophy of the family in the Islamic value system. This situation is often voluntary for men and often involuntary for women. The demographers, for a variety of reasons, consider large-scale female celibacy to be detrimental to society and emphasize the need for socio-cultural policy-making and planning to reduce and moderate it. Using analytical-inferential and citation analysis method and referring the statistics and researches that have been done in this respect, this paper seeks to describe, interpret and explain this issue from a theoretical point of view, with the focus on Iranian society after the revolution. In the end, strategies for dealing with this issue is mentioned.

Keywords: celibacy, women, girls, agency, structure, causes.

ABSTRACTS

The Real Shiites' Characteristics in Imam Mohammad Bagher (PBUP)'s Wills (15)

Ayatollah Allame Mohammad-Taqi Mesbah

Abstract

This paper is a commentary on the advices of Imam Mohammad Bagher (PBUH) to Jabir b. Yazid al-Ju'fi, one of his noble companions, regarding the characteristics of the real Shiites. His holiness says, "gain the light of the heart with the constant sorrow". In this phrase, Imam Bagher (PBUH) says to Jabir, "if you seek a luminous heart, persevere in sorrow. One can ask about this sentence, what is the heart? What does it mean that man should always be sorrowful? What should we be sad about? Is any sorrow desirable? Does Islam like sorrow and wants people to always be sad and depressed? or does it want people to be happy? And finally, what is the relationship between sorrow and the light of the heart? This paper seeks to answer these questions.

Keywords: heart, sadness, happiness.

An Analysis of the Role of Matchmaking in Strengthening the Family from the Perspective of Narrative Texts

✉ Hossein Asadi / PhD Student in Cultural Sociology IKI

Qasem Ebrahimipoor / Assistant Professor Department of Sociology IKI

Received: 2020/11/05 - Accepted: 2021/03/15

hosseinasadimm1361@gmail.com

ebrahimipoor14@yahoo.com

Abstract

The family, as a constituent element of human society, has always been considered by the religion of Islam. Given the its different functions and roles of family, it plays an important role in the growth and excellence of society. These functions and roles depend on the existence of appropriate relationships between couples. Using descriptive-analytical and citation analysis method, this paper seeks to answer the question, what is the role of spouse in strengthening the family from the perspective of narrative texts? The findings show that, first, humans tend to interact with like-minded people. Matchmaking strengthens the family because it creates an agreement between the couple. Among the various factors of matchmaking, homogeneity in beliefs and values has a more prominent role in strengthening the family.

Keywords: family strengthening, matchmaking, match, marriage, spouse selection.

In the name of Allah

MARIFAT

Scientific monthly in the field of humanities

Vol. 30, No. 1, Special of Sociology, April 2021

A Publication by Imam Khomeini institute for Education & Research

Editor in Chief: Sayeed Ahmad Rahnamaee

Editor: Abolfazl Sajedi

Secretary of Sociology Department: Muhammad Fooladi

Coordinator: Ruhollah Farisabadi

Print Supervisor: Hamid Khani

Print: Zamzam

Editorial Board: (In alphabetical order of the group name)

Hoj. Dr. Sayyid Akbar Hosseini (Religious) - the Imam Khomeini Education & Research institute – Associate

Dr. Mohsen Khandan "Alviri" (History) -Baqerul Uloom University - Associate

Ayatollah Professor Mahmoud Rajabi (Quranic Interpretation and Sciences) – the Imam Khomeini Education & Research institute – Professor

Hoj. Dr. Muhammad Fooladi (Sociology) - the Imam Khomeini Education & Research institute – Associate

Dr. AbbasAli Kadkhodaei (Law) - University of Tehran – Professor

Dr. Mohammad Karim Khodapanahi (Psychology) - Shahid Beheshti University – Professor

Hoj. Dr. Alireza Kermani (Erfan) - the Imam Khomeini Education & Research institute – Associate

Hoj. Dr. Abbas Ali Shamli (Educational Sciences) - Al-Mustafa International University – Associate

Dr. Mohammad Fanaei Askevari (Philosophy) - the Imam Khomeini Education & Research institute – Professor

Hoj. Askari Soleimani Amiri (Philosophy and Logic) - the Imam Khomeini Education & Research institute- Professor

Hoj. Dr. Abolfazl Sajedi (Kalam) - the Imam Khomeini Education & Research institute- Professor

Articles in this publication are available in sid.ir; isc.gov.ir; magiran.com; noormags.ir.

Address: Qom - Amin Boulevard, Islamic Republic Boulevard - Imam Khomeini Educationa & Research Institute, Fourth Floor - No. 33

S. C: 186-37165 **Phone:** (Editorial) 32113468 - (Subscribers) 32113474 - Fax: 32934483 (025)

Email: marifat@qabas.net

Internet: www.nashriyat.ir

Website: nashriyat.ir/SendArticle